

הרב הצבאי ומאפייני תמיכה רוחנית ורגשית ביחידה צבאית: אינטואיציה אישית ככלי לתיווך פנים-ארגוני

ירון זילברשטיין

תקציר

בשיח הציבורי סביב יחסי דת ומדינה בישראל בשנים האחרונות אפשר לזהות היבטים ייחודיים לאור ריבוי מספרם של החיילים והקצינים הדתיים בצה"ל, הקמת יחידות "חרדיות" ושינוי בתפיסת התפקיד של הרבנות הצבאית. במחקר זה אעמוד על השינוי שחל בתפיסת תפקידם של הרבנים הצבאיים ועל השתקפותו בפעילותם ביחידות השונות. שינוי זה משפיע גם על מעמדו של חיל הרבנות הצבאית, וזה מצידו משפיע על מעמדם של הרבנים הצבאיים, וחוזר חלילה. מטרת מחקר זה היא לעמוד על תפיסת תפקידם של רבני יחידות בצה"ל בתחומי התמיכה הרוחנית והרגשית, ולאפיין היבטים שונים של תמיכה זו. בנוסף, מחקר זה מתאר את הפעילות שמתבצעת כיום בתחום זה, את הכלים שבהם משתמשים הרבנים הצבאיים בתהליך התמיכה הרוחנית והרגשית, ואת האופן שבו רואות היחידות הצבאיות את פעילותם של הרבנים הצבאיים בתחומי עיסוקם. שיטת המחקר שנבחרה לחקר נושא זה היא מחקר איכותני על סיפורי חיים שהציגו הרבנים כלפי אירועי תמיכה רוחנית ורגשית ביחידותיהם.

מילות מפתח: רבנות צבאית, יחסי דת ומדינה, יחסי צבא וחברה

ד"ר ירון זילברשטיין - התוכנית לתואר מוסמך בתרבות יהודית במכללת חמדת הדרום, והחוג לתורה שבעל פה במכללת שאנן בחיפה; yaroir@walla.com

חבוא¹

בשנים האחרונות מתנהל שיח ציבורי ער סביב תפקידה ומעמדה של הרבנות הצבאית בצה"ל. שיח זה מבוסס על השיח הציבורי העקרוני סביב יחסי דת ומדינה בישראל, אך לאחרונה אפשר לזהות בו היבטים ייחודיים לאור ריבוי מספרם של החיילים והקצינים הדתיים בצה"ל, הקמת יחידות "חרדיות" ושינוי בתפיסת התפקיד של הרבנות הצבאית. במחקר זה אבקש לעמוד על השינוי שחל בתפיסת תפקידם של הרבנים הצבאיים ועל השתקפותו בפעילותם ביחידות השונות. שינוי זה משפיע גם על מעמדו של חיל הרבנות הצבאית, וזה מצידו משפיע על מעמדם של הרבנים הצבאיים, וחוזר חלילה.

בנושא זה יש פער בין ספרות המחקר ההולכת וגדלה סביב פעילותה של הרבנות הצבאית, ובין ספרות המחקר המצומצמת למדי שעוסקת ברבנים הצבאיים ובתפיסת תפקידם. במחקר זה אבקש לעסוק בהיבט אחד של תפיסת תפקיד זו - התמיכה הרוחנית והרגשית שמעניקים הרבנים לחיילים ולקצינים ביחידותיהם, תמיכה שאינה מעוגנת בפקודות הצבא. עם זאת, חשוב לציין כבר בשלב זה כי בתפיסת תפקידם של רבנים באופן כללי כן קיים מרכיב של הענקת תמיכה רוחנית ורגשית, ולאור עליית מעמדה של הרבנות הצבאית בכלל ושל הרבנים הצבאיים בפרט, תמיכה רוחנית ורגשית זו הולכת ותופסת מקום גם ביחידות הצבא.

סקירת הרקע התיאורטי למחקר זה תחל בהגדרת המושג "קהילה", ובעקבותיה תוגדר גם יחידה צבאית כקהילה. הגדרה זו מדגישה את מערכת הקשרים החברתית ביחידה הצבאית, ולצידה את האינטנסיביות והמתחים הכרוכים בפעילותה השוטפת, המלמדים על הצורך בהענקת תמיכה רוחנית ורגשית. לאחר מכן יתוארו מאפייני תפקידיהם של הרבנים הצבאיים, ונעמוד על הפער בספרות המחקר בין מאפייניהם המוגדרים ובין מאפייני התמיכה הרוחנית והרגשית. למעשה, מטרתו של מחקר זה היא להציג מחקר ראשוני שישלים את הפער האמור לעיל בספרות המחקר.

שיטת המחקר שנבחרה לחקר נושא זה היא מחקר איכותני על סיפורי חיים שהציגו הרבנים כלפי אירועי תמיכה רוחנית ורגשית ביחידותיהם. מכיוון שמטרת המחקר היא לעמוד על מורכבותה של תמיכה זו, השיטה הזאת היא המתאימה ביותר לסוג מחקר כזה. עם זאת, מכיוון שהמחקר עוסק בסיפורים שנאספו רק משבעה רבנים צבאיים, יש צורך במחקרים נוספים כדי ליצור הכללות תקפות על פעילותם של הרבנים הצבאיים בתחומי התמיכה הרוחנית והרגשית.

היחידה הצבאית כקהילה

בשנים האחרונות מתקיים שיח סוציולוגי ער סביב המושג "קהילה" בחיים המודרניים וסביב מיקומו של האדם המודרני במוסד חברתי זה. דיונים רבים מוקדשים לקהילות אינטרנטייות, לקהילות מדומיינות ולמאפיינים סוציולוגיים של קהילות נוספות. אלישבע סדן הגדירה כך את המושג קהילתיות: "מצב חיים או תכונה שמשותפת לאנשים באופן שלא ניתן להתעלם ממנו, ואשר מבחין אותם מיתר האנשים בסביבה בה הם חיים" (סדן, 2009, עמ' 28).

בין חברי קהילה מתקיים קשר המתעלה גם מעבר לפעילות היום-יומית המשותפת - שיתוף ברגשות ובפחדים עמוקים. קשר זה נוצר לאור תחושת שיתוף הרגשות שאנשים חשים באופן מתמשך (סדן, 2009, עמ' 31), ומקמילן ושביס (McMillan & Chavis, 1986) ראו בתחושה זו את המרכיב המשמעותי ביותר של תחושת הקהילה.

ליחידה הצבאית יש מאפיינים מובהקים של קהילה (קמפינסקי, 2008, עמ' 6-15). קהילה זו מורכבת מחיילים וממפקדים שהגיעו אליה בעקבות שיבוץ של רשויות הצבא וללא התחשבות בצרכיהם הפרטיים. שיבוצים אלו מבוססים למעשה רק על בחינת השלישות הצבאית (חלוקה לבעלי מקצועות וכדומה), ולא מבוצע מיון של החיילים על פי אופיים, כישוריהם החברתיים, רמת השכלתם, מעמדם המשפחתי ועוד. זו איננה אפוא קהילה שבחירה להיות קהילה, אלא אוסף מגוון של אנשים ש"ברית גורל" קשרה אותם זה לזה.

"ברית גורל" זו מכתיבה מערכות יחסים ואינטראקציות חברתיות בין החיילים למפקדים ביחידות הצבא השונות. מערכות אלו מתקיימות הן במצבי משבר הן במצבי שגרה, ולכל אחת מהן מאפיינים ייחודיים. בנוסף להן יש סוג נוסף של יחידות צבאיות בעלות אופי התנדבותי מובהק, המורכבות לפי העדפותיהם ורצונותיהם של החיילים. אלו ואלו הן קהילות בעלות "תרבות רכה", שאינן כופות בהכרח על חבריה ערכים מסוימים, תפיסה דתית או קביעת חובת תשלום, בניגוד לקהילה בעלת "תרבות קשה", הדורשת את כל תשומת הלב, מידת ההשתתפות והמשאבים הכלכליים של חבריה (Appadurai, 1997, p. 90; Coser, 1974). עם זאת, הפעילות האינטנסיבית ביחידה הצבאית ודרישת העבודה המשותפת מעצימות את ממד הקהילתיות ביחידה זו. מרכיב מרכזי ביחידה הצבאית הוא תחושת הלכידות החברתית (בן שלום, לרר, ובן-ארי, 2007). מרכיב זה בא לידי ביטוי בזמני שגרה ביחידה, ובייחוד בזמני לחימה.

אומנם ראיית היחידה הצבאית כגוף אחד היוצא כאיש אחד להילחם לצורך מטרת ביטחוניות חשובות מלמדת על אחדות הקהילה, אך בד בבד היא גם מטשטשת את מורכבותן של מערכות היחסים בקהילה. מערכות יחסים אלו דומות למערכות היחסים המתקיימות גם בקהילות אחרות, אך ביחידה הצבאית יש להן שני מאפיינים ייחודיים. המאפיין הראשון, שכבר הוזכר לעיל, הוא אופייה הלא רצוני והכופה של קהילה זו, גם ביחידות התנדבותיות

ובעלות מרכיבים של "גאוות יחידה". אופי זה יוצר מורכבות רבה הקשורה ליחסו של החבר בקהילה הצבאית לקהילות הנוספות (המשפחה או החברה הכללית למשל) שהוא חבר בהן. מורכבות זו קיימת בעיקר במהלך שלבי הלחימה, וכפי שכתב לידל-הארט (1989):

לבני אדם יש שתי נאמנויות על; לארצם ולמשפחתם. אצל מרביתם גוברת הנאמנות השנייה משום שהיא אישית יותר. כל עוד משפחותיהם יושבות לבטח הם יגנו על ארצם [...] אולם כשהאויב קרוב אליהם ממנו, ריחוקו מהבית מגביר את תחושות הסכנה והפחד שלו. כל מכתב, כל שמועה, מותחים את עצביו ומכבידים על חוש החובה שלו. לפיכך האסטרטגיה הקטלנית ביותר בעת מלחמה בין אומות היא זו היוצרת ניגוד בין שתי הנאמנויות ומפעילה על החייל לחץ המביא לשבירת כוח רצונו (לידל-הארט, 1989, עמ' 82).

המאפיין השני הוא הסיכון שבפעילות הצבאית. הן באימונים הן בקרבות מגדילה הפעילות הצבאית את הסיכויים להיפצע (ברמות שונות), ובמקרים מסוימים אף לגרמת מוות. חיילים ומפקדים מודעים (ברמות שונות) לסיכון הזה, והוא משפיע על דרך התנהגותם ביחידה, שכן חוויית המלחמה משפיעה באופן דרמטי הן על היחיד (לומסקיי-פדר, 1998) הן על יחסו לחבריו ליחידה.

מאפיינים אלו לעיתים מחזקים ולעיתים מחלישים את תחושותיו של החייל בהתאם לשלבי הלחימה השונים, שכן המלחמה כבר איננה "הסתערות רבתי" (הרכבי, 1990, עמ' 180), אלא מערכה הכוללת שלבים רבים ובעלי אופי משתנה. מכאן יש לשאול מהם הכלים הנוספים שבהם ניתן לטפל במאפיינים קהילתיים אלו, וכיצד ניתן לסייע רוחנית ורגשית לחיילים במצבים שונים.

יש לתת את הדעת גם על אופיו המשתנה של הצבא. אם בעבר רווחה הנטייה לראות את הצבא כ"כור ההיתוך" של החברה הישראלית וכ"צבא העם" (לוי, 2007, עמ' 231), כיום רווחת בו, כמו בשאר החברה הישראלית, "פוליטיקה של זהויות" (יונה ושנהב, 2000). סדר חברתי זה מדגיש דווקא את קולם של הציבורים השונים המרכיבים את צה"ל, ולא קול אחד, אחיד והומוגני. חשוב להדגיש כי זהויות שונות אלו מתקיימות גם בקצונה הצבאית הזוטרה והבכירה (פרי, 2007). כהדגמה לכך ניתן לומר כי אם בעבר היה הרב הצבאי דוברו ומיישמו של "הנוסח האחיד" בתפילה הצבאית, כיום הוא ניצב מול פסיפס רבגוני של אנשים המאכלס את בית הכנסת ביחידה. קיומם של קולות שונים אלו מעצים את הקושי לנסות ולחזק את היחידים המרכיבים קהילה זו, כפי שנראה להלן.

תמיכה רוחנית ורגשית ביחידה צבאית

כלי מרכזי ביכולתה של קהילה לסייע לחברים בה היא התמיכה החברתית שהיא מעניקה לחבריה (ראו סקירה אצל: חן, 2001, עמ' 82-86). המורכבות החברתית ביחידה צבאית יוצרת צורך להעניק תמיכה רוחנית ורגשית החורגת מגבולותיה של התמיכה החברתית הרגילה שמקבל החייל מחבריו ביחידה. כך תיאר זאת השופט הצבאי (לשעבר) עודד מודריק:

מרכיב נוסף של ההבחנה היסודית בין ההויה הצבאית לאזרחית טמון בתלות ההדדית שבין חיילים. לא רק התלות המתקיימת בתוככי קבוצה מקצועית קטנה ומוגדרת המבצעת משימה משותפת, ולפיכך זקוקה לעזרה הדדית - אלא תלות בסיסית, מושרשת, בלתי מתפשרת שבין חייל למשנהו, ביחידתו וביחידה אחרת, זה הסמוך לו בזמן וזה המרוחק ממנו מהלך רב (מודריק, 1992, עמ' 58).

עם זאת, יש לציין כי גם המוטיבציה האפליאטיבית, כלומר המוטיבציה הנוצרת ממלחמתה של היחידה הצבאית למען מטרה משותפת כלשהי (הרכבי, 1990, עמ' 253), איננה מונעת - ולעיתים היא אף מעצימה - מתחים חברתיים בין חברי היחידה עצמה, מתחים הקיימים ברמות שונות ביחידות עורפיות וביחידה קרביות, הן בזמן אימונים הן בזמן לחימה. בנוסף לכך, חיילים רבים חווים בצבא תחושות בדידות וחוסר אונים בעמידתם מול המערכת הצבאית הגדולה. ברגר וניוהאוס (Berger & Newhaus, 1996) הצביעו על הצורך של פרטים בחברה ב"מבנה מתווך" (mediating structure) בין הפרט לחברה שהוא משתייך לה, ודומה כי אופייה ההיררכי והנוקשה של היחידה הצבאית מחזד את הצורך ב"מבנה מתווך" זה. הגדרת "תמיכה רוחנית ורגשית" איננה משימה קלה. לדעת צבי ליבמן, הצדדים הרוחניים בחיי האדם הם "אותם צדדים בחיי הפרט, הבאים לידי ביטוי בפעילות פיזית, במחשבה או בהבעת רגשות, שבהם האדם מתייחס למה שנראה לו כ'עקרון יסודי', כאמת הצרופה, כלב-לבו של הקוסמוס, מעבר לארצי ולחולף ולפיכך מעבר לעולם הזה ולהווה" (ליבמן, 1982, עמ' 166). לפי הגדרה זו, תמיכה רוחנית ורגשית תבוא לידי ביטוי בהכלה ובקבלה של רגשות האדם, ובהעצמת עמידתו מול האתגרים שהוא נתקל בהם. לתמיכה רוחנית כזו יש תפקיד הכרחי בכל קהילה, משום שהיחסים עם הנשגב או עם האלוהי יכולים להעניק משמעות ולהגדיר מטרה לחיי בני אדם גם בעת שמחה וגם בעת עצב וצער (Puchalski & Sandoval, 2012).

ההנחה שהשירות הצבאי הוא נקודת זמן משמעותית שבה ניתן לברר עקרונות יסוד של החיים, נובעת ממצבם הייחודי של החיילים והמפקדים. המרכיב ההירואי בשירות הצבאי

בכלל ובמלחמה בפרט, ותחושות הפחד בשלבי הלחימה השונים, יוצרים אצל חיילים ומפקדים את התחושה שזהו הזמן לגבש "תעודת זהות" רוחנית, מתוך התובנה שגיבוש "תעודת זהות" כזו יסייע לחיילים להתמודד עם מצבי מצוקה ומשבר בשירותם הצבאי (צוריאל, 1990). מובן ש"תעודת זהות" זו נוצרת מתוך ההכרה בערכן ובחשיבותן של אמונות אישיות הבאות לידי ביטוי בדרכים שונות (בנטור ורזניצקי, 2009, עמ' 2), ובין השאר תפקידה של התמיכה הרוחנית והרגשית בצה"ל הוא לתמוך בחיילים ולסייע להם לגבש את "תעודת הזהות" שלהם.

בהקשר זה יש לציין שאחד מחידושי של קארל פון קלאוזוויץ (1780-1831) היה הדגשת גורם המורל כמשפיע על תוצאות ההתמודדות במלחמה. תפיסה זו נוצרה כתגובת נגד לתפיסה הרווחת בזמנו, ולפיה המלחמה מושפעת מגורמים חומריים, מכמויות נשק ומחישובים גיאומטריים (הרכבי, 1990, עמ' 465). מכאן שגם הניצחון במלחמה נובע גם מגורם מורלי ולא דווקא רק מגורם חומרי, ותמיכה רוחנית ורגשית עשויה אפוא להיות גורם משמעותי במוכנותה המבצעית של היחידה הצבאית.

הרב הצבאי כתומך רוחני ורגשי

דמותו של הרב הצבאי בצה"ל ותפיסת תפקידו משקפות במידה רבה את השינויים שחלו בצבא עצמו, מזמן הקמתו של צה"ל בתקופת קום המדינה ועד לימינו אלה (זילברשטיין, 2010). נקודת ציון משמעותית בתהליכי השינויים הללו הייתה מלחמת יום הכיפורים, שחוללה שינויים גדולים בצה"ל בכלל וברבנות הצבאית בפרט. מספר החללים הגבוה בחזיתות השונות במלחמה הדגיש את דרכי זיהוי החללים והטיפול בהם במהלך עבודת הרבנים הצבאיים, ולכן החליט הרב גד נבון, כשהחל לתפקד כרב הצבאי הראשי בשנת 1977, שיש "למסד את בעיית הרבנים בגדודים. כלומר לפעול כך שגם לגדוד סדיר יהיה בזמן מלחמה רב במילואים כך שכל צה"ל יכוסה עד לרמת גדוד, ברבנים בזמני חירום" (מיכלסון, 1982, עמ' 119). ואכן, וכהמשך לתפיסה זו, לרוב רובם של גדודי המילואים יש רבנים ותפקידם להצטרף אל הגדוד באימונים גדודיים ובשעות חירום, מתוך תפיסת החשיבות הרבה שבזיהוי חללים ובטיפול בהם (מיכלסון, 1982).

נקודה משמעותית שיש לציין בהקשר זה היא החלטת הרב אביחי רונצקי (הרב הצבאי הראשי בשנים 2006-2010) להפחית במידה ניכרת את תנאי הקבלה לקורס הרבנים הצבאיים, וכיום לרוב המתקבלים לקורס זה אין סמיכה רשמית לרבנות. מטרתו המוצהרת של הרב רונצקי במהלך זה הייתה לאייש את כל תקני הרבנות ביחידות צה"ל, שבאותה עת עדיין לא אוישו. מהלך זה שינה את דמותה של הרבנות הצבאית ויצר מצב שבו כמעט בכל יחידת

מילואים, קרבית ועורפית כאחת, יש רב צבאי, גם אם השכלתו התורנית אינה תואמת לתפקיד זה. מהלך זה, לצד הריבוי במספרם של החיילים והקצינים הדתיים בצה"ל (להרחבה ראו: לוי, 2015), מעלים את הצורך לדון בתפיסת תפקידו של הרב הצבאי.

קמפינסקי (2015) הצביע על העובדה שלחיל הרבנות הצבאית אין מטרה מוגדרת ומתחמת, ודומה כי דבריו אלו של קמפינסקי משקפים בעיקר את תפיסת תפקידו של הרב הצבאי (בניגוד לדברי הכהן, 2014). רב יחידתי, מתוקף תפקידו ומעמדו, נע באופן מתמיד על הציר שבין תפקידים ברורים ומשימות מוגדרות, ובין הנהגה רוחנית כללית, שאינה מוגדרת לתפקיד זה או אחר, ומקורות סמכותה הם מחוץ לצבא. התחום הראשון מכונה "סמכות פרקטית", כלומר הסמכות שהוענקה לבעל התפקיד על ידי הממונים עליו, ואילו התחום השני מכונה "סמכות תיאורטית", סמכות הנובעת מידיעותיו של בעל התפקיד ומן הממד הרוחני שבאישיותו (Steutel & Spiecker, 2000). כך מוצב הרב הצבאי כדמות דינמית שעליה להיות קשובה הן לצורכי המערכת הן לצורכי החיילים והמפקדים ביחידתו.

בפקודת המטכ"ל הראשונה (23.12.1948, סעיף א, 11) נקבע "לשכת הרבנות הצבאית מטכ"ל/אכ"א היא הרשות העליונה לכל ענייני הדת בצבא [...] תפקידי הלשכה הם: לקבוע ולנסח הלכות והוראות בנושאי דת" (מובא אצל: מיכלסון, 1982, עמ' 88). לפי פקודה זו, תפקידו המרכזי של רב צבאי הוא לטפל בכל צורכי הדת של חיילי יחידתו, ובהם גם הטיפול בחללים וזיהוים, וחשוב להדגיש כי גם לתחום זה חשיבות מורלית רבה. דוגמאות לכך ניתן למצוא בפסק דינו של הרב שלמה גורן, שהתיר לפנות חללים בשבת באזורי לחימה אם השארת החללים שם תפגע במורל הלוחמים (שו"ת משיב מלחמה, חלק ב, עמ' ריז-רכ), וכן בהימנעות מלהורות ללוחמים לתת "גט מלחמה" לפני יציאתם לקרב (קמפינסקי, 2008, עמ' 83), ועוד.

גם בלחימה המודרנית יש מרכיבים רבים של לוחמה פסיכולוגית מסוגים שונים (שלייפר, 2007), והבעיה המורלית הייתה ועודנה אחת הבעיות המרכזיות של שדה הקרב הנוכחי, שבו ההבחנה בין החזית לעורף לעיתים איננה קיימת. ללוחמה פסיכולוגית זו יש להוסיף את תחושות הפחד שחיילים רבים חשים, הן במחשבותיהם על גורלם שלהם ועל הקרובים שהשאירו בבתיהם, הן במחשבותיהם על חבריהם ומפקדיהם הנמצאים בשטח האויב. לאור שטטוש ההבחנה בין החזית לעורף, וזמינות חשיפת החזית באמצעי התקשורת, לא ניתן בימינו לתחום את תחושות הפחד האלה רק לחיילים ביחידות קרביות.

בצבאות זרים, כגון בצבאות של ארצות הברית, איראן, טורקיה, שוויץ ועוד (לסקירה ראו: הכהן, 2014; רוסמן-סטולמן, 2006), איש הדת אינו עוסק רק בניהול הפולחן הדתי אלא גם ביעוץ רוחני, בטיפול בבעיות סוציאליות ובהענקת תמיכה נפשית במקרי לחץ

וחרדה (לוי, 2002), מתוך התפיסה שמנהיגים דתיים הם בני אדם בעלי רמות גבוהות של אינטליגנציה בין-אישית (גולדמן, 1997, עמ' 54). בצבאות אלו נתפס איש הדת לא רק כמטפל בצרכים דתיים, אלא גם כאישיות מתווכת בין החייל ליחידתו. עם זאת, חשוב להדגיש שתמיכה רוחנית אינה בהכרח דתית, ושתמיכה דתית יכולה (במקרה הטוב) להיות גם תמיכה רוחנית (בנטור ורזניצקי, 2009). בין תמיכה זו ובין מתן שירותי דת אין כל קשר עקרוני, אך כפי שנראה להלן, מתן שירותי דת עשוי להיות בסיס גם לתמיכה רוחנית ורגשית. אף שבצה"ל יש בעלי תפקידים ייעודיים שאמורים לסייע לחיילים במצוקה, כגון קצינות ת"ש, קציני בריאות הנפש (קב"ן) ועוד, גם לרבני היחידות הצבאיות יש משקל רב בהענקת תמיכה רוחנית ורגשית לחיילים שביחידותיהם (קמפינסקי, 2015, עמ' 155-156), שכן פעמים רבות הם מצויים בליבם של אזורי הלחימה, וכפי שציינו לעיל גם כמעט בכל יחידות המילואים בצה"ל. כך למשל תיאר תת-אלוף (במיל') אביגדור קהלני את רבה של יחידתו - הרב י"מ זינגרביץ:

רב צבאי יכול להיות כאבן דרך המוטלת בצד או כרמזור הניצב במרכז, מכוון ומנחה [...] תפקידו של רב צבאי הוא לדעתי לא רק להתעסק אך ורק בנושאי כשרות בשר וחלב - אלא להיות איש הרוח, המטפל במגוון נושאים רחב [...] הייתי אומר שרב צריך להיות מעין חצי פסיכולוג, המסוגל לגשת ולטפל בנושאים אישיים בצורה מיוחדת (מובא אצל: מיכלסון, 1982, עמ' 98).

היבטים מסוימים של תמיכה רוחנית ורגשית זו עוגנו בהוראות מקצועיות שהורה הרב הצבאי הראשי לצה"ל בשנת תש"ע:

האחריות על חיזוק התודעה היהודית של החייל כמו על חיזוק רוח הלחימה, המוטיבציה, תחושת השליחות ושאר הערכים של החייל, חלה על המפקד, אשר מסתייע ברבנות הצבאית לשם כך (הרבנות הצבאית, 2012, עמ' 41).

הוראה מקצועית זו היא הוראה מנחה לכלל הרבנים הצבאיים, אך חשוב להדגיש כי ביצועה למעשה הוא עניין מורכב למדי, הן מבחינת הרבנים הן מבחינת יחידותיהם, בדומה לכל אדם הפעיל בתחומי התמיכה הרוחנית והרגשית ואמור ליצור לעצמו תיאוריה משלו על התמיכה הרוחנית שנתפסת בעיניו כרצויה (ברמר, 1994). תיאוריה כזו נוצרת בדרך כלל לאור האינטואיציה האישית של הפרט שיוצר אותה, ובנידון דידן היא עשויה לסייע לרב

היחידה לשמש גם "סוכן שינוי" אישי-קהילתי, בדומה ל"סוכני שינוי" הפועלים בקהילות דומות, כפי שתיארה סדן:

המקור השני להעצמה קהילתית הם סוכני השינוי - המפעילים פרקטיקה מקצועית שמעודדת ומאפשרת תהליכים של הגברת השליטה בחיים ובסביבה [...] פרקטיקה מקצועית מעצימה היא חשובה וגורלית במיוחד לתהליכים חברתיים. קהילות מעטות עברו בכוח משאביהן הפנימיים בלבד ממצבים של חוסר אונים לאמונה בעצמן וליכולת לקבלת החלטות קולקטיביות באופן עצמאי. לא בכדי מכונה תהליך נדיר זה "שרוכי הנעליים" (boot-straps) כהמחשה להשתחררות מהבוץ על ידי משיכה בשרוכי הנעליים של עצמך (סדן, 2008, עמ' 60).

דומה כי הצירוף בין סמכותם התיאורטית והפרקטית של הרבנים הצבאיים (שהוזכרה לעיל) ובין היסוד הדינמי הכרוך בתפקידם זה, הוא מצע טבעי לצמיחתם כסוכני שינוי בתחומי התמיכה הרוחנית והרגשית ביחידותיהם. מכאן עולה השאלה: מהי תפיסת התפקיד של רבנים צבאיים בצה"ל כיום בתחום התמיכה הרוחנית והרגשית, לאור השינויים שהוזכרו במעמדו של הרב הצבאי?

ראוי לציין כי לתחום הענקת תמיכה רוחנית ורגשית לחיילים יש גם השלכות הלכתיות, כגון השאלות האם וכיצד מותר לפנות חללים בשבת (ראו לדוגמה: הלפרין, 2002), האם מותר לעודד חיילים היוצאים לקרב כשהם מחללים שבת (בן מאיר, 2010; רונס, 2009) ועוד. שאלות אלו זקוקות לעיון הלכתי מעמיק, ולדיון בשלל מקרים ונסיבות, ואין כאן מקומם. במאמר זה אבקש להתמקד דווקא בהיבטים לא הלכתיים - בהיבטי התמיכה הרוחנית והרגשית של רבני היחידות.

מטרת המאמר

מסקירת הספרות לעיל משמע שתפקיד התמיכה הרוחנית והרגשית מצוי ברמה העקרונית בין תפקידיו של הרב הצבאי, אך הגדרתה של תמיכה זו בפועל לא נבדקה באופן אמפירי. מטרת מאמר זה היא לעמוד על תפיסת תפקידם של רבני יחידות בצה"ל בתחומי התמיכה הרוחנית והרגשית, ולאפיין היבטים שונים של תמיכה זו. המאמר יתאר את הפעילות שמתבצעת כיום בתחומים אלו, וידגיש היבטים אפשריים של העיסוק בפעילות זו בעתיד.

שאלות המחקר הן:

1. מהי תפיסת תפקידם של רבנים צבאיים כלפי תהליכי תמיכה רוחנית ורגשית בחיילים?
2. כיצד מתבצע תהליך התמיכה הרוחנית והרגשית שלהם?
3. מהם הכלים שבהם רבנים צבאיים משתמשים בתהליך התמיכה הרוחנית והרגשית?
4. וכיצד היחידות הצבאיות מתייחסות לפעילותם של הרבנים הצבאיים בתחומים אלו?

שיטת המחקר

מטרת המחקר שלפנינו היא לתאר כיצד תופסים הרבנים הצבאיים את עבודתם כרבני יחידה צבאית בתחומי התמיכה הרוחנית והרגשית. במחקר נאספו סיפורים של שבעה רבנים צבאיים המשרתים הן בשירות מילואים הן בשירות קבע בחיל הרבנות הצבאית. מחקר זה חושף משמעויות ופרשנויות המוענקות למציאות על ידי בני האדם, מתוך ההנחה ש"מילים הן יותר מאשר אמצעי תקשורת; מילים הן כלי להבניית מציאות" (שקדי, 2003, עמ' 16).

ניתוח סיפורי המקרים הוא מעשה פרשני בעיקרו, ובמחקר זה הוא נעשה לאור המושג "רלוונטיות פרשנית" (Schutz & Luckman, 1973). על פי מושג זה, כשאירוע או מקרה מסוים מעיר את תשומת ליבו של המשתתף בו, הוא מתאר אותו בצירוף פרשנויות אישיות משלו, ומכך ניתן להבין כי אותו אירוע חרג משגרת האירועים הרגילה שלו ונעשה בעל משמעות בעיניו. אמינותם של הסיפורים שלפנינו, שנשמעו ישירות מפיהם של המשתתפים במחקר, מוצעת כתחליף לתוקף ולמהימנות הנדרשים במחקר כמותי (אלפרט, 2001). ניתוח הנתונים במחקר זה נעשה בתהליך אנליטי עם יסודות או מאפיינים אינטואיטיביים, שמטרתו להעניק משמעות, פרשנות והכללה לתופעה הנחקרת. יחידות הניתוח במחקר זה יהיו היגדים, לפי ההגדרה ש"היגד הוא משפט אחד או משפטים מעטים המביעים רעיון מרכזי אחד" (אלפרט, 2001, עמ' 401). היגדים אלו קובצו לפי תמות שונות, ובהן התמקדנו בפרק הממצאים.

המשתתפים בו הם שבעה רבנים צבאיים ששירתו בשירות סדיר ובמילואים, ביחידות צבאיות קרבות ועורפיות מגוונות, שבסיסיהן מצויים בכל רחבי מדינת ישראל. יחידות אלו שונות זו מזו במאפיינים רבים, למשל גילם של המשרתים בהן (חיילים בסדיר ובמילואים),

מצבם המשפחתי (רווקים, נשואים, גרושים ועוד), השכלתם, עיסוקם באזרחות ועוד. סוגי האוכלוסיות השונות משפיעים ממילא גם על תפיסת תפקידם של הרבנים הצבאיים ביחידות השונות. במחקר זה ביקשנו לתאר תיאור ראשוני של תפקידיהם בתחום התמיכה הרוחנית והרגשית.

גילם של הרבנים הוא 25-38, ודרגותיהם הן מדרגת סגן לדרגת רס"ן. את השכלתם התורנית רכשו בישיבות ובכוללים של הציונות הדתית. לחמישה מהם יש סמיכה לרבנות מטעם הרבנות הראשית לישראל (תואר "רב"), והשניים האחרים עמדו לסיים את תהליך הבחינות לצורך קבלת סמיכה זו. המשתתפים במחקר זה לא עברו כל הכשרה פורמלית בתחומי מדעי החברה, וארבעה מהם השלימו את לימודיהם לתואר בוגר ולתעודת הוראה בתחום החינוך.

במחקר התבקשו הרבנים לתאר בריאיון חצי פתוח אירוע (בזמן שגרה או בזמן חירום) שבו פעלו כתומכים רוחניים ורגשיים לחיילים. זו הייתה ההנחיה היחידה שניתנה להם, מתוך הנחת היסוד של המחקר ולפיה תפקיד התמיכה הרוחנית והרגשית הוא אחד מתפקידיהם של רבני היחידות. הסיפורים יצוינו באותיות (לכל משתתף) ובמספור (לפי מספר הסיפורים שנאספו ממנו). חשוב לציין כי המשתתפים נענו ברצון להשתתף במחקר זה, וחלקם אף ביקשו לתאר כמה אירועים שהיו שותפים להם.

דרך הסיפור נבחרה על ידי הרבנים עצמה (להגדרת "סיפורים" כאלה ראו: שור וצבר-בן יהושע, 2010, עמ' 200-205), והחוקר לא התערב כלל בהכוונת המשתתפים לבחור מבנה סיפורי מסוים. יש לציין כי תגובה אופיינית של המשתתפים לבקשה לספר על אירועים רלוונטיים שקרו להם הייתה - "יש הרבה".

בסיפורים שיוצגו להלן המשתתפים מתארים סיטואציות שאירעו עם חיילים, נגדים ומפקדים ביחידות שבהן שירתו. הסיפורים יובאו בלשונם של המספרים, ללא עיבוד ועריכה וללא תיקוני לשון, כדי לנסות ולשמר את דרך ההתבטאות המקורית שבה בחרו ואת הנרטיב שבעזרתו ביקשו לספר את סיפוריהם. מן הבחינה הזאת המחקר הוא מחקר נרטיבי, שעוסק בחשיפת המשמעויות המוענקות למציאות על ידי בני אדם, ולא בגילוי אמת "אובייקטיבית" כלשהי (קסן וקרומר-נבו, 2010, עמ' 1).

לאחר איסוף הסיפורים הם נקראו ברצף אחד כדי לנסות לאתר תמות מרכזיות שעלו מהם בצורה עקיבה (ליבליך, תובל-משיח, וזילבר, 2010, עמ' 28), וציטוטים המבטאים תמות אלו יובאו להלן בפרק הממצאים. לאחר איתור התמות פורקו הסיפורים והורכבו מחדש לפי התמות שנמצאו, כדי שהקורא יוכל להיחשף בפרק הממצאים לפאזל המורכב שנוצר כלפי משמעות תפקידי התמיכה הרוחנית והרגשית שהעניקו הרבנים הצבאיים.

סידור התמות בפרק הדיון, מתוך התבססות על הממצאים, נעשה על פי ציר ליניארי: תחילתו של ציר זה בנקודת מפגש בין הרב לחייל; המשכו בפגישה או בפגישות שנערכו ביניהם, ובתיאור ארגו הכלים שבהם השתמש הרב והתובנות שלו בעקבות תמיכה רוחנית ורגשית זו; וסופו בחשיפת הקשר בין הרב לחיילים לאחר הענקת התמיכה הרוחנית. הנחת היסוד המשתקפת בדבריהם של המשתתפים במחקר היא, שהתמיכה הרוחנית והרגשית היא ארוכת טווח ושיש לה עליות וירידות. לכן, וכפי שנראה להלן, דומה כי דווקא הרב המצוי ביחידה באופן קבוע הוא כתובת טבעית להענקת תמיכה זו.

חמצאים

תחום התמיכה הרוחנית והרגשית חורג מתחום סמכותם הפורמלית של הרבנים הצבאיים, ולכן אפתח בדברי משתתפים שדווקא ביקשו להציג את תפיסת התפקיד של רב היחידה כתומך רוחני ורגשי: "רב מסתכל על הקרב מנקודת מבט אחרת. צריך את האיש שמשדר את האמונה בצדקת הדרך. אנחנו בשליחות אלוהית" (11). ו 11 סיפר כי "לא עברתי הכשרה לזה. זו אינטואיציה אישית שלי". משתתף נוסף סיפר על שיחה שלו עם חיילת: "גם מהמקום של הרב, יחס למוות ובכלל, וגם ממקום לא פורמלי, לעזור לה לא לקחת דברים שהיא לא צריכה" (11).

חריגה זו באה לידי ביטוי גם בתמה "עצות אישיות", שכן במקרים מסוימים יעץ הרב גם עצות אישיות כסוג של תמיכה רוחנית ורגשית: "גם בצד הזוגי. כל פעם שאני פוגש אותו, אני אומר לו לצאת עם אשתו לבלות, לחזק את הקשר בינו לבינה" (12). בסיטואציה זו היה החייל במשבר אישי נוקב, וחשש מהשלכותיו של משבר זה על מערכת יחסיו עם אשתו. במקרה אחר תיאר אחד המשתתפים שחיילת ביחידתו התייחסה במפורש למתח שבין תפקיד הרב לתפקיד היועץ: "אני רוצה אותך בתור חבר שלי ולא בתור הרב שלי" (13).

כחלק מהגדרת תפקידם זה עלה אתגר נוסף - היחס שבין הרב ובין חיילות ומפקדות, בעיקר לאור פתיחתם של תחומים צבאיים רבים בפניהן של חיילות וקצינות, שהעלתה את משקלן של דילמות אלו במידה ניכרת. משתתף אחד הצביע על תחושת מבוכה: "השלישה הלכה לצד והתחילה לבכות, מתוך ניסיון להסתיר את הבכי. לא ידעתי מה לעשות - היא בת, ואני בן והרב" (14). תחושה נוספת שעלתה בדבריהם הייתה תחושת פחד, לדוגמה: "זה הפחיד אותי שאני מדבר עם בנות" (15). חשוב לציין כי אתגר זה איננו ייחודי לצבא אלא קיים גם בעבודתם של רבנים הפועלים בתחום האזרחי, ויש הטוענים כי יש למסד תפקידי נשים להענקת תמיכה רוחנית ורגשית לנשים.

כפי שכתבנו לעיל, המשתתפים התבקשו לתאר אירוע בשירותם הצבאי הקשור לתמיכה רוחנית ורגשית, ובדבריהם עלה מבנה סיפורי המתאר את שלביו של תהליך זה. תיאורי השלבים מתחילים בנקודת זמן שבה נוצר קשר אישי בין החייל ובין רב היחידה. א1 סיפר ש"חייל מגיע לתפקיד. ראיתי אותו. הוא נראה לא משהו. ישבנו ופתחנו שיחה". ג1 תיאר סיטואציה שבה "נוצר לחץ מאוד גדול מצד המשפחות שלהם אם הם בסדר, ואז ראיתי שהשלישה עומדת בצד ומתחילה לבכות. שאלתי אותה מה קרה". ד1 סיפר שחיילת אחת "הייתה באה למשרד שלי ובוכה המון", ובסיפור נוסף ציין: "הוא בכה פה במשרד שלי" (ד7). תיאור דומה הציג ב2: "באחד הימים נכנס אליי איש קבע כבן 30 עם דמעות בעיניו". לעיתים הקשר עם החייל נוצר דרך גורם שלישי, כפי שלמשל סיפר ה1:

משקי"ת שעברה בין יחידות אצלי, חייל שלה נמצא מת ממנת יתר. היא לקחה את האירוע מאוד קשה, והאמת שזה אחד הממשקים שחוזר על עצמו אצלי. זה ממשק עם קב"נים, לי הם מפגשים טובים ופוריים. הקב"ן ביקש ממני להחליף איתה כמה מילים על זה.

אירוע זה הוא דוגמה לדרישה שעולה מהשטח - שהרב יתווך בין חייל ובין מפקדיו ביחידה בתחומי התמיכה הרוחנית והרגשית. תיאור דומה מובא בסיפורו של 21: "זה היה בליל שבת. התקשרו אליי בשבת עצמה שיש חייל שעבר תאונה והוא במצב קריטי בתל השומר". במקרה זה מדובר באירוע שקרה בזמן חופשת השבת של חייל מהיחידה, ופנו אל רב היחידה בשבת עצמה. במקרה נוסף אמר מפקד היחידה לאחד הרבנים שהשתתפו במחקר שהוא מתפקד כ"מבוגר אחראי שמשמש עוד סנסור לתחושות החיילים" (ה5).

ההיכרות עם הרב התחילה לעיתים בעקבות פעילות בתחום סמכותו הפרקטית ביחידתו. לדוגמה, אחד המשתתפים במחקר סיפר על אחד החיילים ביחידתו, ש"אחרי תפילת מנחה הוא ניגש אליי והתחלנו לדבר. שיחה של שעה בערך" (ה2), ומשתתף אחר דיבר על "חייל שהגיע לאחר שיחת היכרות שלי עם הקורס שלו" (ה4). ה6 תיאר ש"היה לנו אירוע אובדנות באחד הבסיסים. ידעתי שאני אגיע מאוחר יותר אחרי חקירת מצ"ח וכדומה. אבל הנוכחות שלי שם קרוב לזמן של האירוע [הייתה] בעיקר בשביל המפקדים", וב2 ציין ש"המפקדים ראו בי קצין מטה משלהם, ואילו החיילים ראו בי דמות דתית שמדברת בשפתם ומבינה את הצרכים שלהם". מדוגמאות אלו עולה שזירת היכרות משמעותית בין רב היחידה לחיילים בהייתה השתתפותו של הרב באירועים השונים המתרחשים ביחידה, ושיכולתו ליצור "מבנה מתווך" ביחידה הייתה תלויה ביכולותיו האישיות.

לאחר הצגת נקודות פתיחה אפשריות לתחילתו של תהליך התמיכה, עמדו חלק מהמשתתפים על האווירה שנוצרה בין מבקש התמיכה ובין רב היחידה, כפי שלמשל תיאר א 1 את שיחתו עם אחד החיילים ביחידתו:

התברר שאף אחד מאז הטירונות לא דיבר איתו על שום דבר בעולם. חייל מאוד ביישן. אף אחד לא שאל אותו מה הוא רוצה לעשות בצבא. שוחחנו על משפחתו, על עברו, על מצבי רוחו, ניסינו ללבן את הבעיה [...] החייל חזר ודיברנו כמעט שעתים. שמתי שתייה קרה וכיבוד, מתוך הרגשה שזו הולכת להיות שיחה ישרה ואמיתית וכנה.

במקרים אחרים זיהו המשתתפים שהאווירה יכולה להיעשות רגשית וטעונה במיוחד, כפי שתיאר ב 1: "האיש היה בסערת רגשות עצומה, הביע חשש מפני כל בני משפחתו ומשפחת אשתו - הוריו המבוגרים, שיסרבו לקבל את הבשורה, והורי אשתו, שעלולים להמריד את אשתו נגדו". במקרים שבהם איימו חיילים להתאבד הרגישו המשתתפים שהמצב מסוכן יותר, כפי שלמשל תיאר ב 11: "הוא פתאום קפץ לתיק שלו ורצה להוציא משם סכין יפנית. אמרתי לו להירגע. ישבתי איתו קצת יותר משעה". ב 21 תיאר אף הוא סיטואציה של מניעת ניסיון התאבדות, ולפיה "בהתחלה זה היה רק שתיקה". חשש מכישלון בהתמודדות עם ניסיונות התאבדות עלה גם בדבריו של ב 6, שתיאר מפגש מורכב עם הורים של חייל שהתאבד בבסיס: "כי אתה הרב ואתה מבוגר, ואתה יודע מה לענות ויש לך סייעתא דשמיא". כאן מוזכרת שוב ההבחנה שהוזכרה לעיל - מחד יש הסתמכות של המערכת על הממד הרבני ועל "סייעתא דשמיא", ומאידך המשתתפים ציינו שגם להיותם "מבוגרים" יש משמעות רבה לתחומי התמיכה הרוחנית.

מן התיאורים שהוצגו לעיל עולה שלעיתים האווירה שנוצרת בעקבות הענקת תמיכה רוחנית ורגשית נעשית סוגיה מורכבת כשלעצמה. המצב הרגשי של החיילים משפיע על האווירה שנוצרת בפגישה, והרבנים נדרשים להיות מודעים לכך בתהליכי התמיכה.

נושא נוסף שעלה בדברי המשתתפים היה הצורך שלהם לאתר את מטרת הפנייה של החייל. ב 3 סיפר שתחילה אחד החיילים בא אליו "להתייעצות מקצועית כביכול, אבל למעשה הוא חיפש עזרה", ובדבריהם הזכירו המשתתפים דוגמאות נוספות: ב 11 ציין ש"לא עברתי הכשרה לזה. זו אינטואיציה אישית שלי"; ב 1א ציין שאצל אחד מחייליו ביחידתו "נראתה לי בעיה באישיות"; ב 1ד סיפר ש"הרגשתי שהיא [אחת החיילות ביחידתו] צריכה ממני תמיכה נפשית"; וגם ב 11 אמר שניסה "לפרק את המוקשים, תסבוכת רצינית. זה מכלול של דברים".

תיאורים נוספים שהובאו בדבריהם של המשתתפים בתחום זה היו לדוגמה: "הוא רצה שאני אחזק אותו בכך" (ה3); "הוא הגיע אליי כדי לפרוק" (ה4); "היא לקחה פן של כמו אימא שלו" (ה1); "אתה מנסה לנחם אותו" (ב1). לפי תיאור אחר, הרב ראה ביחסו לחייל "גורם שמנסה לאחות את שברי הזהות שלו" (ה5).

במקרים אחרים חשו המשתתפים שהחיילים חיפשו דרך להעביר מסרים מסוימים למפקדיהם, ושהם השתמשו ברבנים כ"מבנים מתווכים" ביחידותיהם. 27 סיפר כי "הלכתי למפקד שלו, דיברתי איתו בפרוטרוט, והוא הבטיח לחשוב על זה". במקרה נוסף נוצר קשר בין תפקידו של הרב ביחידה ובין תמיכה נפשית בחייל המצוי בתהליך גיור, "מתוך הבנה שגיור זה קשור לרב, וחייל שקרוע בין זהויות זה מקום שגם מתחבר לרב" (ה5). במקרה אחר תיאר ה1 כי "בגדול היא [אחת המפקדות ביחידתו] רצתה להיות רגועה שגם אם אין מי שיגיד עליו קדיש זה בסדר". במקרה זה החובה ההלכתית לומר קדיש על קרוב שנפטר, שלא התמלאה, הטילה עומס רגשי-אישי על המפקדת, והיא נזקקה לרב כאיש הלכה שיפרוק מטען זה מעליה.

תפיסת המשתתפים את תפקידם כתומכים וכמסייעים רוחניים ורגשיים חושפת אותם למגוון יכולותיהם. ב1 אחד תיאר מצב שבו נאלץ להתאים את התנהלותו לתרבות של הפונה אליו ולסוגיה שבה פנה אליו:

פה צריך רב ספרדי ולא אשכנזי. פעלתי בשני מישורים, נהייתי בבא [דמות סמכותית] באותו רגע. הבטחתי שאתפלל עליו יחד עם כולם, שאתפלל עליו בקברי צדיקים. השגתי לו קמיע מיוחד לו ולאשתו. מה אני אגיד לו - מה אני רופא? יצרתי קשר בינו לרב פירר, לרב אחר שמתעסק עם פוריות, אפילו ארגנתי לו הנחה.

וג1 סיפר:

התקרבותי אליה [אל חיילת ביחידתו], וניסיתי לעודד אותה שזה קושי זמני ושזה יעבור ועוד כל מיני משפטים שעד היום אינני יודע מאיפה ידעתי להגיד [...] לאחר כמה זמן נותר מצב דומה, שוב היא בכתה וניסתה להסתיר זאת. הפעם חשבתי שאני כבר מתורגל וניסיתי לעודד אותה. רק שהפעם ניסיתי להגיד לה משפטים של אמונה שאני אישית מאוד מאמין בהם, שאותי אישית הם מאוד מחזקים. התגובה שלה הייתה מצד אחד התאוששות, אבל אז היא אמרה לי משפט - אני רוצה אותך בתור חבר שלי ולא בתור הרב שלי.

סיטואציה זו מלמדת שלעיתים יש רתיעה מפני אופייה הדתי של התמיכה הרוחנית והרגשית שמעניקים הרבנים הצבאיים. החיילת שלפנינו הייתה מעוניינת דווקא בהיבטי התמיכה הרגשית של הרב, כזו העומדת בפני עצמה וללא כל קשר למקורות רוחניים. במקרה נוסף תיאר אחד המשתתפים את תפקידו כמספק עוגן נפשי לחייל ביחידתו:

הוא הגיע אליי מהבית כי הוא היה בגימלים, התיישב ובכה. איזו התרסקות, משבר נפשי, [אמר ש]עשיתי דברים נוראים, הייתה מריבה עם חברה שלו. אני הרגשתי ששוב הוא בא למצוא את העוגן הזה. הוא אמר לי שהשיחה איתי עוזרת לו (ה4).

עם זאת, במקרים אחרים תיאר אותו משתתף ש"לא יכולתי לעזור לו מעבר לאוזן קשבת, כי שם לצערי זה היה מעבר לאוזן קשבת" (ה4), וגם משתתף אחר ציין ש"פה לא יכולתי לעזור, אלא הוא חיפש אוזן קשבת" (ה5).

כמה מן המשתתפים תיארו כיצד השתמשו בתובנות אישיות שלהם, המשמשות אותם בהתנהלותם האישית בחיי היום-יום, וכן בכלים אמפתיים. משתתף אחד סיפר ששיתף "את החייל בקשיים שעברו עליי, התמודדויות שלי, מחלות של אימא, בעיות עבודה של אבא" (א1), ומשתתף אחר תיאר ש"נתתי לה [לחיילת ביחידתו] דרכים מהניסיון שלי להתמודד עם קשיים חברתיים" (ד1). היו שסיפרו כיצד השתמשו בשיעור תורני כללי לתמיכה רגשית, לדוגמה:

ביחידה עצמה ליוויתי אותם באופן יום-יומי, כאשר אני נותן שיעור תורני שלוש פעמים בשבוע. השיעור כלל שיחה פתוחה בחלק הראשון, ולימוד דברי תורה בחלק השני. עשיתי זאת בגלל שהרגשתי שהם צריכים גורם שאפשר לדבר עימו במערכת באופן כללי ולשחרר כל מיני מצוקות ובעיות (ב2).

יש לציין שהמשתתפים בשיעור זה היו חיילים חרדים מפרויקט שח"ר (פרויקט שילוב חרדים בצבא). תיאור דומה תיאר גם 21: "שוחחתי איתם שם שיחה פתוחה. דיון לשמוע מה יש להם. העיקר היה לתת להם להתפרק והם גם בכו".

המשתתפים גם חשפו בדבריהם כיצד השתמשו בספרות תורנית כחלק מתמיכתם הרוחנית והרגשית. 11 תיאר ש"אחד הדברים החשובים [מבחינתו] זה ספרון של 'ראש יהודי' [עמותה להעמקת זהות יהודית] על החיים והמוות או משהו כזה. זה מאוד סייע לה [לחיילת ביחידתו] וחיזק אותה". גם 12 תיאר כי "למדנו קצת הרמב"ם, הלכות מלכים. ישבנו ליד המדורה כי

היה מאוד קר. נפגשנו אחרי האימון בעבר. היה לי קונטרס 'ביטחון בה', למדנו ביחד, אבל הרגשתי שזה עדיין לא מספיק". כפי שהובא לעיל, ב 1 ציין שהשיג "לו [לחייל ביחידתו] קמיע מיוחד לו ולאשתו".

גם 2 תיאר שימוש דומה בספרות תורנית:

בחומת מגן לפני זה הייתה לנו פעילות בדרום הרצועה. היה אחד מקיבוץ, חילקנו ברכות וגם איגרת שכתבתי ממש מעצמי בכתב ידי ובאתי עם זה לשטח. אשתו הייתה בחודש שמיני. הוא אומר לי אחרי שנתיים: "רבי, אני מחפש אותך שנתיים", ומספר לי שהוא גזר את התפילה ששלחתי לשתיים וחצי. הוא שלח לאשתו עם מכתב פרידה ממנה.

ניכר כי המשתתפים ראו בשיעורי התורה ובפרקטיקות הדתיות כלים להעצמה אישית ברגעי קושי ומשבר, אף שאלה עשויים להיראות למתבונן מן החוץ רק כדרך להעברת ידע. מדברי המשתתפים עלה שחלק מהתמיכה הרוחנית שהעניקו התבצעה באמצעות הקניית ידע ותובנות תורניות והלכתיות. משתתף אחד תיאר ש"דיברתי איתו [עם חייל ביחידתו] ואמרתי לו: 'הקב"ה איתך גם אם ההורים לא מסכימים'. הרגשתי שזה עזר לו, והצלחנו ללא התערבות קב"ן". משתתף נוסף תיאר כיצד שהיה בבית חולים ליד חייל שנפצע ומצבו היה קשה מאוד:

בהתחלה זה היה רק שתיקה [...] בשעה 00:00-01:00 בלילה אמרתי להם [לבני המשפחה]: "בואו ננצל את הזמן לתפילה", ועשינו מעמד קבלת עול מלכות שמיים, והצטרפו אלינו גם משפחות נוספות. זה היה הטיפול הראשוני שעשינו למשפחה (21).

בדומה לכך גם המשתתף 21 ציין: "אמרתי אז לחיילים לפני שיצאנו ללחימה שכל אחד יקבל על עצמו עכשיו קבלה טובה, איזה מעשה טוב שמכאן ואילך יעשה אותו". עם זאת, לעיתים חשו המשתתפים שדווקא הידע התורני שלהם איננו הכלי המתאים לתמיכה רוחנית: "לאחר כמה זמן נותר מצב דומה - שוב היא [חיילת ביחידתו] בכתה וניסתה להסתיר זאת. הפעם חשבתי שאני כבר מתורגל וניסיתי לעודד אותה" (1ג). המשתתפים גם הזכירו ערוצי תמיכה נוספים, כגון סיוע בפנייה למפקדים ביחידה. משתתף אחד תיאר שהלך "למפקד שלו [של חייל ביחידתו], דיברתי איתו בפרוטרוט, והוא הבטיח לחשוב על זה, וסוכם שישוחרר בחמישי ויחזור במוצ"ש כדי לעזור לו" (2ד). כוחו

ועוצמתו של המפקד מול החייל הפשוט, והצורך של החייל בתיווך צרכיו למפקדו, הודגשו בסיפורו של משתתף נוסף: " [חייל] אחד כזה יכול להגיע למפקד שלא יבין מה הסיפור שלו ויאכלו אותו בלי מלח" (ה3). במקרה אחר שימש אחד המשתתפים מעין "צינור" להענקת עזרה, מכיוון ש"הוא [חייל ביחידתו] ראה בי מבוגר שיכול להקשיב ולעזור, והוא לא רצה לעשות את זה דרך המפקדים שלו" (ה4). משתתף נוסף ציין שחיילים ביחידתו ראו בו "גורם שאפשר לדבר עימו במערכת באופן כללי ולשחרר כל מיני מצוקות ובעיות" (ב2), ואילו המשתתף ה3 ציין ש"מה שעשיתי זה לספח אותו כחייל שלי, כדי שיהיה מי שידאג לו ויחזק אותו" (ה3).

סיפוריהם של המשתתפים התמקדו במאפייני אירועי התמיכה הנפשית ובמאפייני דרכי התנהלותם באירועים הללו. מדברי המשתתפים עולה שתמיכה זו איננה פוסקת, ושהיא מאופיינת כתהליך: "הייתי שותף לתהליך הפסיכולוגי שעבר החייל" (א1); "זה סיפור ארוך שאני חושב גם שיהיה לו המשך" (ה3). נדמה אפוא שהמשתתפים הבינו שתהליכים נפשיים נמשכים זמן רב, ושהליווי שנצרך לחיילים אמור להיות ליווי מתמשך. משתתף נוסף תיאר את מה שקרה בהמשך התהליך: "אחרי שהוא יצא משם בשלום הוא בא אליי, ניגש אליי, התחבק ובכה איתי" (י2).

יש משתתפים שעמדו על גבולותיה של התמיכה הרוחנית והרגשית בתפיסת תפקידם, וגם כאן ראו את עצמם כמתווכים בין החיילים לגורמי הפיקוד ביחידותיהם. אחד המשתתפים טען כי תמיכה זו היא "חלק מהתפקיד שלי. אני לא מחוייב לסודיות רפואית כמו הרופא. אמרתי לו שאעביר את הדברים למפקדים, והוא הסכים" (ה4). אחרים ציינו ש"ביחד סיכמנו על אייידוע ההורים ופנייה לקב"ן היחידה" (א1), וכן ש"ישנם מקרים שאני מרגיש שאני כן יכול לעמוד בזה. להזיק בטח לא, להועיל אולי" (ו1). המשתתף ה4 היטיב לסכם עמדה זו:

אמרתי למ"פ שלנו שהגעתי ל"גבול גזרה" שלי, מכיוון שהרגשתי שצריך כאן טיפול מקצועי של איש מקצוע, שיכלול גם מעקב וכדומה. חייל שמסובך רגשית, חשוב שגם הרב ידע את גבול הגזרה שלו. בסוף זה לא המקצוע שלנו (ה4).

מכאן עולה שהמשתתפים פועלים בעיקר מתוך אינטואיציה, אמפתיות ואנושיות, אך הם אינם תופסים את עצמם כאנשי מקצוע בתחום התמיכה הרוחנית והרגשית.

דיון

לאור הממצאים שהובאו לעיל, הדיון להלן יתמקד בכמה נושאים מרכזיים שעולים מן העיון במקומם של הרבנים הצבאיים ביחידות צה"ל: עקרונות בפעילות הרבנים הצבאיים, האווירה במהלך הפגישה עימם, פרקטיקות שהשתמשו בהן, אופי הקשר בין הרבנים לחיילים לאחר התערבות הרבנים, וגבולות התמיכה הרוחנית והרגשית.

א. עקרונות בפעילות הרבנים הצבאיים

כמה עקרונות נמצאו כאבני יסוד בפעילותם של הרבנים, והם מתאפיינים בתמות שונות: "זו אינטואיציה אישית שלי", "החדר מלא אבנים" ו"אתה מבוגר אחראי שמשמש עוד סנסור לתחושות החיילים". עקרונות אלו יתוארו להלן.

"זו אינטואיציה אישית שלי"

עיקרון בסיסי בתמיכה רוחנית הוא "להיות, לא לעשות" (בנטור ורזניצקי, 2009, עמ' 27), אך האתגר הראשון שציינו המשתתפים היה דווקא הקביעה אם החיילים היו זקוקים רק למישהו שיקשיב להם או גם שיימצא פתרון קונקרטי לבעייתם. לשלב זה חשיבות רבה בהמשך השיחות עם החיילים, כיוון שלעיתים מתגלה פער בין בקשות החיילים ובין מטרת פגישותיהם עם הרבנים למעשה.

בהקשר זה הרבנים יכולים להיעזר במערכת צורכי האדם שפיתח מאסלו (Maslow, 1970) לפי דירוגם בחמש רמות: צרכים פיזיולוגיים, צורך בביטחון, צורך בשייכות ובאהבה, צורך בכבוד ובהערכה, וצורכי מימוש עצמי. הניסיון לזהות את הצורך שמעלים החיילים, על פי מערכת זו, עשוי לסייע לרבנים להגדיר לעצמם ולחיילים את הצורך בתמיכה הרוחנית והרגשית ואת כיוונה.

כפי שצוין לעיל, הרבנים הצבאיים אינם עוברים הכשרה מסודרת בתחום התמיכה הרוחנית והרגשית. דומה כי הסיבה המרכזית לכך היא הציפייה שכל רב, בהתאם לאישיותו, ייצוק לתפקידו תוכן אישי וייחודי. לכן, מרכיב חשוב בתפיסתם העצמית של המשתתפים במחקר הייתה "האינטואיציה האישית" שלהם. מכאן יוצא שגם כשאחד המשתתפים במחקר היה סבור למשל שלפונה אליו יש בעיה נפשית, מדבריו עולה שלא היו בידו הכלים לאבחן ולקבוע מיהו איש המקצוע שאמור לטפל בבעיה זו בהמשך התהליך. לעיתים סברו הרבנים שחייל כלשהו פנה אליהם כדי למצוא נחמה לקשייו השונים במהלך השירות הצבאי, ולעיתים מטרת הפנייה אליהם הייתה כדי שישמשו "מבנה מתווך" בין החייל למפקדיו. באחד המקרים

נוצר העומס הרגשי בעקבות השינוי במצבה ההלכתי של אחת החיילות, והיא הייתה זקוקה דווקא לפסק הלכה מן הרב כדי להקל על העומס הרגשי שלה. חשוב לציין שמאפיין מרכזי של עשייה מתוך כבוד הוא הימנעות מתיוגם של אנשים, וראייתם כבעלי מגוון רחב של תכונות ויכולות חשובות ומשמעותיות (סדן, 2009, עמ' 99). לעיתים הסתמכו הרבנים הצבאיים על מראה חיצוני כדי ללמוד על רמת שמירת המצוות של חייל מסוים, אף שההכרעה בכך רחוקה מלהיות מוחלטת, כיוון שלא פעם גם אנשים בעלי מראה לא דתי מוצהר מקפידים על קיום מצוות מסוימות בחייהם, וקשה לדעת זאת מראש. בנוסף לכך, בשעת מלחמה רמת שמירת המצוות בקרב החיילים עולה ברמה מסוימת. לכן, אם החייל איננו דתי - וכאמור קשה לברר עניין זה - חשוב לעמוד על אמונותיו הרוחניות ועל עשייתו הרוחנית (בנטור ורזניצקי, 2009) כדי לספק לו את התמיכה הרוחנית המתאימה לאישיותו.

"החדר מלא אבנים"

כפי שצוין לעיל, לרבני היחידות הצבאיות מוקנות בפקודות הצבא סמכויות צבאיות בתחומי הלכה שונים. על פי פקודות אלו, רבני היחידות ממונים על הכשרות (פ.מ. 34.0101, פ.מ. 34.0102), שמירת השבת והמועדים (פ.מ. 34.0201), אחריות על בתי כנסת (פ.מ. 34.0301), השתלמות תורנית לחיילים דתיים (פ.מ. 34.0303) ונישואי חיילים והרשאה למתן גט (פ.מ. 34.0401). סמכויות אלו דומות לסמכויות המסורתיות של רבנים בתחום לימוד התורה והוראתה, וכן בפסיקת הלכה לקהילותיהם. עם זאת, תפקידים אלו מצומצמים ואינם משקפים נכונה את מעמדה האמיתי של הרבנות הצבאית (קמפינסקי, 2008, עמ' 3). כפי שעלה מדברי המשתתפים במחקר, הם תפסו את תפקידם גם כמעניקי תמיכה רוחנית ורגשית לחיילים ביחידותיהם. אפשר להתייחס לתפיסתם זו כחלק מתפיסה דתית הדוגלת בנטילת האחריות על הזולת בחברה (ברמר, 1994), וכן כחלק מרצונם לתפקד כ"מבנים מתווכים" ביחידותיהם. דוגמה לראייה כזו ניתן למצוא בתיאור הספרותי של חדרו של ר' מנחם מנדל שניאורסון (1902-1994), האדמו"ר השביעי של חסידות חב"ד, הידוע בכינויו "הרבי מלובביץ'":

החדר [חדרו של הרבי] מלא אבנים שירדו מלבם של יהודים שדיברו על מצבם. בחדר הזה נמצאות אלפי אבנים והחדר הזה יכול להחזיק את הצרות של כל עם ישראל (זיגלבוים, 2009, עמ' 41).

בתיאור זה מדגיש המחבר כי חלק מהפונים אל הרבי לא היו מעוניינים בפתרון מעשי או בתשובה הלכתית, אלא דווקא בהקשבתו ובתשומת ליבו אליהם.

כאמור לעיל, בתחום התמיכה הרוחנית והרגשית תפקידם של הרבנים הצבאיים איננו מוגדר. קושי זה איננו ייחודי רק למערכת הצבאית, מכיוון שמציאת הגדרה עקיבה להענקת תמיכה רוחנית היא משימה מורכבת ולא פשוטה (בנטור ורזניצקי, 2009, עמ' 7). לכך יש להוסיף את הבעייתיות בפעילות רבנית בקהילה שרובה איננה מחויבת לקיום מצוות התורה (פרידמן, 2000), כגון יחידה צבאית.

כפי שראינו, חלק מהמשתתפים טענו שהענקת תמיכה רוחנית ורגשית היא "שליחות אלוהית" שלהם, ולעיתים חשו כיצד בעיני החיילים הם נתפסים כנציגיו של האל וכמתווכים בין החיילים ובין האל. יש לציין כי במחקר על תומכים רוחניים מתועדת נטייתם של המשתתפים במחקר להביע את אישיותם שלהם ולהימנע מהסתרות מאחורי תפקיד או חזות מקצועית (דרמר, 1994). תפיסה זו השתקפה גם בסוגי העצות שיעצו הרבנים הצבאיים: מהן עצות "רבניות" מובהקות, ומהן עצות כלליות, שאינן אופייניות דווקא לעולם התרבותי שהם משתייכים אליו. נראה שמבחינה זו יש דמיון בין תפיסת תפקיד התמיכה הרוחנית והרגשית של רבני היחידות הצבאיות, ובין תפיסת תפקיד התמיכה הרוחנית והרגשית של רבני קהילות בכלל קהילות ישראל – אלו ואלו רואים בין תפקידיהם את הענקת העזרה והתמיכה הנפשית לבני קהילותיהם.

אתגר מיוחד עמד בפני הרבנים הצבאיים כשחיילת או מפקדת פנתה אליהם בבקשה לקבל תמיכה רוחנית ורגשית, כיוון שבמקרים כאלה הגבולות שבין מתן תמיכה נפשית לגיטימית ובין מתחים מגדריים אינם חד-משמעיים (פרידמן, 2010). באירועים דומים שנתקלו בהם חשו המשתתפים תחושות מבוכה, ולעיתים גם פחד, מן העיסוק בתחום זה. דומה כי המשתתפים היו מודעים למתח המגדרי שעשוי להיווצר, ולכן לא ידעו כיצד לתמוך רוחנית ורגשית בחיילות. גרוס (2003) עמדה על הבעייתיות ההלכתית והאנושית הטמונה בפנייתן של נשים לרבנים בשאלות אישיות שהצנעה יפה להן, במקום לפנות לדמויות נשיות סמכותיות (וראו גם: כהן, 2006). נראה שאתגר זה מחייב התייחסות מקצועית והלכתית רחבה, הן בתחום האזרחי הן בתחום הצבאי, למאפייניהם הייחודיים של כל אחד מתחומים אלו.

"אתה מבוגר אחראי שמשמש עוד סנסור לתחושות החיילים"

המשתתפים גם התייחסו בדבריהם למאפייני נקודות המפגש בינם ובין החיילים ביחידותיהם. ראשית יש לציין שהפחד מפני הבעת רגשות הוא אחד הגורמים המרכזיים שמונעים מאנשים לפנות לבקשת תמיכה (דרמר, 1994, עמ' 72). פחד זה קיים גם ביחידות הצבאיות, ולכך יש

להוסיף את אופיו ההיררכי והנוקשה של הצבא, שלא פעם חוסם הבעת שיח רגשי. מכאן עולה כי ראשיתו של תהליך התמיכה שהרבנים הצבאיים שותפים לו מותנית ביצירת נגישות פיזית וחברתית בינם ובין החיילים והמפקדים ביחידותיהם.

נגישות זו נוצרה לא פעם כשאחד הרבנים הצבאיים זיהה מצוקה אצל חייל ביחידתו ופנה אליו ישירות. מקום אחר שבו נוצרה נגישות כזו הוא משרד הרב. ואכן, כמה מהרבנים ציינו שבמשרדם נוצר הקשר בינם ובין חייל שהיה זקוק לתמיכתם. תיאור דומה מובא גם בדבריו של הרב אבשלום קציר, מי שבעבר היה הרב הצבאי של חיל האוויר:

אחת ממטרותי כרב - לחדש את מסורת העיירה - דלת הרב פתוחה לכל [...] ספר תהלים וטפיחה על השכם עושים הרבה יותר מדברים רשמיים [...] דוקא במלחמה מקומו של הרב ביחידה חשוב. יותר מכל שאר ממלאי התפקידים הלא־קרביים במטה (אריאל, 1976, עמ' 14-15).

הרבנים הזכירו גם שלעיתים הופנו אליהם חיילים על ידי קצין מקצועי ביחידה, וכן בעקבות פעילויות שהרבנים יזמו ביחידותיהם. מרכיב מרכזי במידת יצירת הקשר של רבנים צבאיים היא רמת חיבורם לנעשה בשטח, ויצירת זמינות מצידם לצורכי היחידה השונים - כך למשל התבטא יצחק רבין על הרב שלמה גורן: "הוא לא רק חידש הלכות, אלא היה גם שותף לשעות הקשות ולשעות היפות של לוחמי צה"ל. תמיד היה עם הכוחות הלוחמים במקומות המסוכנים ביותר" (אדרעי, 2008, עמ' 122). זמינות זו של הרבנים להתרחשויות השונות ביחידותיהם ולאופייה האינטנסיבי של הפעילות הצבאית, מציבה אותם בעמדת מפתח להענקת תמיכה זו. המשתתף 1א ציין כי "חייל מגיע לתפקיד. ראיתי אותו, הוא נראה לא משהו, ישבנו ופתחנו שיחה". במקרה זה הבין אותו רב שחייל זה זקוק לתמיכה מיוחדת, והוא העניק לו אותה בהזמנה לשיחה פתוחה. יש להדגיש שכל אדם הנזקק לתמיכה רוחנית ורגשית נדרש לקבל את התמיכה המתאימה לו באותו עיתוי. אם תחום התמיכה הרוחנית והרגשית אכן ייחשב בעתיד חלק פורמלי מהכשרתם של רבני היחידות, יידרש מהם להתמקצע בין היתר גם בתחום זה.

ב. האווירה במהלך הפגישה עם הרבנים הצבאיים

אחד הדברים המרכזיים שעלו בדברי המשתתפים במחקר הוא, שלאווירה שנוצרה ביניהם ובין אלו שפנו אליהם בבקשת תמיכה הייתה חשיבות קריטית להצלחת הסיוע המבוקש. רוג'רס עמד על מאפייניהם של "רגעים" בטיפול - נקודות מפנה או אירועים משמעותיים שבהם התקשורת

נעשית דרוכה, ואפשר להתחיל ולזהות בהם את הצמיחה המיוחדת בתהליך הטיפול (רוג'רס, 1958, עמ' 31). מחקר זה עוסק בהיבטים של תמיכה נפשית ורגשית ולא בטיפול נפשי מקצועי, אך דומה כי "רגעים" אלו שתיאר רוג'רס מתרחשים גם במהלך הענקת תמיכה רוחנית ורגשית. המשתתפים העידו שהסיוע שלהם העניק לחיילים תחושה שיש להם מקום משמעותי בצבא, ושכפועם הראשונה משהו מנסה לשמוע את דעתם. דברים דומים השמיע גם רוג'רס: "אני חש סיפוק רב כאשר אני מצליח, במקרה מסוים, להביע את עצמי בפני זולתי. יקרה לי השעה שאני מרגיש באמת, בקרבה לאדם אחר, במגע מלא איתו" (רוג'רס, 1958, עמ' 32). יש לציין כי לרב הצבאי יש דרגות קצונה, המחזקות את סמכותו הצבאית בעיני החיילים ביחידתו ומעגנות את מקומו כחלק משמעותי במערכת הצבאית. לפיכך, נתינת המקום לחיילים מצידם של הרבנים מעצימה אף יותר את מקומם של החיילים ומסייעת להבנות את מעמדם של הרבנים כ"מבנים מתווכים" ביחידותיהם.

התחושות במפגשים שבין הרבנים לחיילים היו מורכבות גם מצידם של הרבנים (ברמר, 1994). המשתתפים במחקר תיארו מצבי שתיקה שבהם לא הם ולא החיילים שנפגשו איתם ידעו מה לומר, והוסיפו ששתיקה כזו גרמה סוג של מתח נוסף בין הנוכחים. במקרים אחרים האווירה הייתה לעיתים רגשית וטעונה במיוחד, ובמקרים שבהם התגלה גם חשש להתאבדות המצב היה אף מסוכן יותר. בהקשר זה יש להדגיש כי במיוחד במצבים כאלה דרושה דמותו של הרב כתומך, מסייע ומעודד. עם זאת, המשתתפים לא תפסו את עצמם כאנשי מקצוע בתחומי הטיפול הנפשי, והסיוע שניתן על ידיהם לא נתפס בעיניהם כתחליף לטיפול נפשי מקצועי.

מסעיף זה עולה שיש סוגי אווירה שונים במפגשים בין הרבנים לחיילים. לעיתים הרב נמצא במקום בטוח והוא מארגן ומוביל את המפגש, והאווירה הידידותית והנעימה מקדמת את הקשר ביניהם ומסייעת לתהליך התמיכה. במקרים אחרים הרב חש מאוים נוכח סיטואציה שהוא איננו שותף בעיצובה אלא היא נכפית עליו. במקרה כזה נדרש הרב להפעיל כלים רבים כדי לאפשר לו לתמוך בחייל מבחינה רוחנית ורגשית גם בסיטואציה שנחשבת מאיימת מבחינתו. על פירוט מקיף וממצה של כלים אלו יש להרחיב במחקר נפרד. להלן נתאר בקצרה כמה מן הכלים שבהם השתמשו הרבנים שהשתתפו במחקר זה.

ג. פרקטיקות שהרבנים הצבאיים השתמשו בהן

תפקידם של הרבנים כתומכים וכמסייעים רוחנית ורגשית דורש יכולות מגוונות, ואישיותם היא כלי מרכזי בתהליך התמיכה הרוחנית והרגשית שהם מעניקים (ברמר, 1994, עמ' 44). בנוסף לכלי זה, הרבנים נדרשים לפתח ארגז כלים מקצועי שבו יוכלו להיעזר בהיבטים של תמיכה רוחנית ורגשית. בסעיף זה נדון בכמה כלים שעלו מתוך דברי המשתתפים במחקר.

יש לציין כי תפיסת זהות תפקידם של הרבנים מתעצבת גם על ידי קונפליקטים שונים (ראו שץ-אופנהיימר ודביר, 2010) הקשורים לתמיכה רוחנית ורגשית.

"אוזן קשבת"

המונח "קשב" נראה ממבט ראשון כמצביע על פעולה פסיבית, אך למעשה הוא תהליך פעיל ביותר של תגובה למסרים שלמים (דרמר, 1994). אחד המשתתפים במחקר הפעיל כלי זה כלפי חיילת ביחידתו. בתיאור שהוזכר לעיל בולט מרכיב הנוכחות, שהוא המטרה הראשונה של תמיכה רוחנית (בנטור ורזניצקי, 2009, עמ' 4). במחקר (Bilu & Witztum, 1993) מתועד קושי בבניית אמון וביצירת קשר טיפולי בין מטפל חילוני למטופל חרדי בשל הבדלי תפיסות העולם שלהם. לעיתים גם אצל רבני היחידות נוצר זיהוי חד-ממדי בין תמיכה רוחנית לדת, המתועד גם במחקר על תומכים רוחניים באופן כללי (בנטור ורזניצקי, 2009, עמ' 27). עם זאת, וכפי שראינו לעיל, זיהוי זה איננו הכרחי. בהקשר זה יש לציין שהרבנים נדרשים להיות דמויות תומכות ושותפות להיבטים בתפיסות העולם של החיילים והמפקדים ביחידותיהם, אם ברצונם להיות דמויות משמעותית בעבורם.

במקרה אחר תיאר אחד המשתתפים חייל ביחידתו כמחפש עוגן, ולמעשה עצם השיחה ביניהם הייתה התמיכה שהחייל נזקק לה. חשוב להדגיש שאומנם גישה סמכותית במקרים כאלה עשויה לסייע בתחילתו של התהליך, אך בסופו של דבר היא עשויה גם ליצור אדם תלתי (הררי, 2008). עם זאת, במקרים אחרים תיארו המשתתפים שחשו חוסר אוניס מכיוון שהחיילים ביחידותיהם היו זקוקים בעיניהם ליותר מאוזן קשבת. בכך הדגישו המשתתפים שתפיסתם הראשונית היא תפקודית: החיילים פנו אליהם כדי לקבל עזרה. בנוסף לצורך שבדבר, המפקדים זיהו את השינוי והפעילו את כלי האמפתיה, ערוץ עיקרי בתהליך התמיכה הרוחנית (ברמר, 1994, עמ' 53).

חוויות אישיות

כלי נוסף שהרבנים השתמשו בו בתהליך התמיכה הרוחנית והרגשית בא לידי ביטוי בשיתוף כמה מן התובנות והחוויות האישיות שלהם עצמם. לדעת דרמר, בכלי זה ניתן להשתמש רק במידה שתקל על חשיפה עצמית של החייל (דרמר, 1994). מדברי המשתתפים עולה שהם רואים חשיבות רבה בשימוש בכלי זה.

בהקשר זה חשוב להדגיש את דעת רוג'רס, שטען כי "היחיד מתייחס באופן סובייקטיבי לחוויותיו, והדרך היחידה שבה ניתן להתקרב אליו היא באמצעות אמפתיה, וגם אז לעולם לא יהיה ניתן להבין את עולמו עד הסוף" (רוג'רס, 1958, עמ' 29). מדבריו אלו ניתן ללמוד

שחוויותיו של כל אדם הן סובייקטיביות, ושהדמיון בין חוויות של אנשים שונים אינו אלא דמיון חיצוני. לכן, נראה שהרבנים נדרשים להיות קשובים למדרג הערכים והתחושות של החיילים ביחידותיהם ולפעול לפי מדרג זה (זילברשטיין, 2011).

שיעור תורני

כפי שצוין לעיל, אחד מתפקידיו המקובלים של רב בקהילתו הוא העברת שיעורי תורה. מטרתם המוצהרת של שיעורים אלו היא לימוד ידע תורני בתחומים שונים כגון הלכה, תלמוד, אגדה ועוד, אך לעיתים לשיעורים אלו יש מטרה נוספת - יצירת מגע לא פורמלי בין הרב מעביר השיעור ובין קהל המשתתפים בו, ולפעמים השיעור אף מתקיים כמעין הקדמה למפגש ייעוץ אישי מייד לאחריו (פלדמן, 2009).

אחד המשתתפים במחקר אכן ציין שלשיעור התורני שהעביר לחיילי שח"ר מן המגזר החרדי היו מטרה גלויה ומטרה סמויה. אתוס מרכזי בחברה החרדית הוא לימוד התורה, וקיומו של שיעור קבוע כזה ממצב את החייל החרדי, בעיני עצמו ובעיני חברת האם שלו, בתוך גבולות האתוס התורני המקובל בחברת האם שלו, ומפחית את הקונפליקט שבין נאמנות העל שלו למשפחתו ולחברת האם שלו (לידל הארט, 1989), ובין נאמנותו ליחידתו. ניתן לזהות כאן רגישות לתרבות המוצא של החיילים וניסיון לסייע להם בדרכים שנתפסות בעיני הרבנים כמועילות ביותר.

מטרתו הסמויה של השיעור (כפי שתיאר אותה הרב) הייתה יצירת אפשרות לשיחה פתוחה, וברור ששיחה כזו לא יכלה להתקיים אם הייתה מוגדרת בל"ז היחידה כ"שיחה פתוחה עם רב היחידה". הצגת שיעור זה כשיעור תורה מסייעת לקיומו של השיעור בפועל, אך למעשה היא משרתת בעיקר את המטרה הסמויה של העברתו - שחרור לחצים ומתחים שהתעוררו בין החיילים ובין מפקדיהם ביחידה.

בעקבות אירוע אובדנות שחווה, משתתף אחר במחקר השתמש בכלי של העברת שיעור תורני. גם כאן יש להגדיר כלי זה כ"שיחה עם רב היחידה", כשלמעשה הרב שימש באותו מקרה מעין כלי לשחרור מתחים רוחניים ורגשיים, הן בין החייל ליחידתו, הן בין החיילים שהשתתפו באותו שיעור מסוים.

שימוש בספרות תורנית

במחקר מתועדת מגמה של תומכים רוחניים להשתמש בטקסטים שונים במהלך התמיכה הרוחנית והרגשית שהם מעניקים לאחרים. טקסטים אלו מסייעים להעלאת רעיונות להתמודדות עם מציאות מאתגרת שנתקלים בה, ולעיתים היא מספקת תובנות המשחררות אנשים מבלי

הרגשות והמחשבות שמנעו מהם לבקש עזרה ותמיכה (בנטור ורזניצקי, 2009). תמיכה רוחנית ורגשית יכולה לעיתים אף להתקבל מ"דף קרבי" המחולק לחיילי יחידה כלשהי (שהם, 1999). כמה מן המשתתפים במחקר תיארו כיצד השתמשו בספרות תורנית, כגון ספרון בהוצאת "ראש יהודי", הלכות מלכים לרמב"ם ועוד, כפרקטיקה של סיוע והעצמה. מתיאורים אלו עולה כי הם השתמשו בספרות הקודש כאמצעי פרקטי ללימוד נושאים הקשורים לתחושותיהם של החיילים, וככלי מסייע לתהליך התמיכה הרוחנית והרגשית.

ניתן לאפיין שני סוגי קריאות מרכזיים בספרות תורנית - קריאה דיסקטית וקריאה ליטורגית: קריאה דיסקטית היא קריאה שמטרתה להעמיק ולעיין בחומר הנקרא, ואף להסיק ממנו מסקנות מעשיות; לעומתה, הקריאה הליטורגית היא קריאה שחשיבותה נעוצה בעצם מעשה הקריאה, ללא צורך בהיבטים של הבנת הנקרא וכדומה. לכך יש לצרף גם את השימוש בקמיע - דף עם תכנים מקודשים - שחשיבותו נובעת מעצם כתיבת אותם תכנים ולא מהבנתם. דומה כי המשתתפים במחקר השתמשו בתהליך התמיכה הרוחנית והרגשית שהעניקו לחיילים ביחידותיהם בשני סוגי קריאה אלו, והבחירה ביניהם הייתה תלויה הן ברב היחידה הן בחייל שעמד מולו.

בתיאור פרקטיקה זו מטושטשת ההבחנה בין מתן שירותי דת ובין תמיכה רוחנית ורגשית, אך גם ממנה עולה שמתן שירותי דת, כלומר פעילות בתחום סמכותו הפרקטית של הרב, יוצר הזדמנויות רבות להענקת תמיכה רוחנית ורגשית.

שימוש בידע תורני ואמוני

חלק מן התמיכה הרוחנית והרגשית מתבצע באמצעות העברת ידע ותובנות תורניים והלכתיים. כדי ליישם חלק זה הרבנים תופסים את עצמם כבעלי סמכות תורנית, ועל ידי סמכות זו מנסים לארגן מחדש את מפת יחסיהם הרוחניים והרגשיים של החיילים שהם נפגשים איתם. משתתפים במחקר תיארו שלצורך זה ביצעו טקסים דתיים (לא פורמליים), כגון "מעמד קבלת עול מלכות שמיים" (משתתף 21), וכן טקס קבלת מעשה טוב לפני יציאה לקרב. הרב במקרה זה ביצע טקס דתי, ומעניין לראות שלדבריו הוא ראה בו את "הטיפול הראשוני שעשינו למשפחה", כדבריו. זו דוגמה טובה לטקס שמהווה מקור תמיכה חזק לחייל מאמין, ולמעשה - התומך הרוחני יכול לקיים גם טקסים אחרים, בהתאם לאוכלוסייה שהוא נפגש עימה (בנטור ורזניצקי, 2009). במקרה של ביצוע הטקס לפני הקרב התחשב הרב במגוון הדעות וההשקפות שהובעו ביחידתו, ולכן ביקש מכל אחד מן החיילים לקבל על עצמו לעשות מעשה טוב לפי אמונתו שלו, כחלק מתהליך העצמת החיילים לאור האמונה שביכולתם לקחת את גורלם בידיהם ולתרום לשינוי מצבם.

במקרה אחר ניסה אחד המשתתפים במחקר (17) לעודד חייל ביחידתו בעקבות מצוקתו הנפשית, ועודד אותו במילים: "בעזרת ה' כולנו נחזור בשלום". השימוש בהבעת תקווה כאמצעי לתמיכה רוחנית מתועד במחקר על תומכים רוחניים (ברמר 1994), וכמה מן המשתתפים במחקר אכן השתמשו לא מעט בכלי זה. אלא שיש להעיר שנדמה כי יש להשתמש בו במינון מוגבל, שכן אומנם יש כוח רב להבעת תקווה, ובייחוד כשהיא נאמרת מפיו של רב, אך אם לבסוף היא תתגלה כתקווה נכזבת, עשוי מעמדו של הרב להיפגע, ואף ייתכן שייגרם חילול שם שמיים.

לעיתים חשו הרבנים הצבאיים שהידע התורני שלהם אינו כלי מתאים לתמיכה רוחנית ורגשית, והם תמכו בחבריהם ליחידות הצבאיות כחברים ולא כרבנים, בעיקר כשנתקלו באוכלוסיות שתפקידם הרבני לא התאים לצרכיהן. יש לציין שקווין (Kevin, 2002) הציע בהקשר לתחום הביוראטיקה, שהדוברים הדתיים בתחום זה "יתרגמו" את טיעוניהם הדתיים לשפה לא דתית, וכך יהיו טיעוניהם (באוזני המאזינים הלא דתיים) חזקים ומשפיעים יותר.

תיווך למפקדים ביחידה

לעיתים הכלי שנדרש בתמיכה רוחנית ורגשית לחייל הוא לסייע להם לפנות למפקדים ביחידותיהם, והמשתתפים במחקר תפסו את עצמם כגורמים מתווכים במערכת יחסים לא שוויונית זו. במקרים אחרים החליטו הרבנים שהפתרון המתבקש אינו הענקת סיוע לפנייה למפקדים אלא ארגון מחדש של המסגרת הצבאית שבה נמצא הפונה.

דומה שרב האוחז הן בסמכות פרקטית הן בסמכות תיאורטית יכול לשמש "מבנה מתווך" יעיל בין החיילים ביחידות ובין קציני המטה האחרים בהן. גם כאן הימצאותו של הרב ב"שטח" מאפשרת לו לספק תמיכה רוחנית ורגשית לחיילים ולקצינים ביחידתו, ומסייעת לו לתפקד כגורם משמעותי בתחום זה.

ד. אופי הקשר בין הרבנים לחיילים לאחר התערבות הרבנים
בסיפוריהם של המשתתפים במחקר הם התמקדו באירועים מסוימים של הענקת תמיכה נפשית ורגשית ובמאפייניהם, אך למעשה תמיכה זו נתפסה בעיניהם כתהליך מתמשך. דומה שהרבנים הבינו שיש צורך להמשיך ללוות את החיילים גם במהלך שירותם ביחידותיהם, מתוך הפנמת התובנה שתהליכים נפשיים הם ארוכי טווח. לתמיכה רוחנית ורגשית כזו, הנמשכת תקופה ארוכה, יש יתרון ניכר ביחידות שבהן אין קצין מקצועי כגון קב"ן. ביחידות אלו אין תחליף לתמיכה הרוחנית והרגשית של רב היחידה, ועליו לשכלל את יכולותיו באותם תחומים.

ה. גבולות התמיכה הרוחנית והרגשית

שאלה מרכזית שעלתה בדברי המשתתפים במחקר הייתה שאלת גבולות פעילות תמיכתם הרוחנית והרגשית. אף שנכתבו על נושא זה כמה מאמרים (ראו לדוגמה: פישרמן, 2006), יש עוד להעמיק בו הרבה. הגישה שעולה מדבריהם של פישרמן ואחרים היא, שיש להפריד בין תמיכה רוחנית ורגשית שמעניק רב ובין טיפול נפשי מקצועי. כאמור, כמה ממשותפי המחקר סברו שחלק מתפקידם הרוחני הוא גם להעניק ידע מקצועי בתחומי חיים שונים, כגון בריאות, כלכלה, תעסוקה ועוד. תפיסה זו בעייתית מכמה בחינות, ואין היא מדגישה את הצורך ללמוד באופן שיטתי ומעמיק את מאפייני התמיכה הרוחנית והרגשית לפני כניסתם לתפקידיהם כרבני יחידות צבאיות ובמהלך ביצוע תפקידיהם אלו.

באופן כללי נראה שאלו המעניקים תמיכה ללא תארים במדעי החברה מאיימים על אלו שיש להם השכלה רלוונטית בתחומים אלו ביחידות הצבא השונות (ברמר, 1994), וכך למשל עלול לעיתים להיווצר גם מתח בין קב"ן או רופא ביחידה מסוימת ובין הרב שלה. עם זאת, נראה כי לא פעם דווקא חוסר ההשכלה הפורמלית בתחומים אלו מאפשר לרבנים להעניק תמיכה רוחנית משמעותית, מכיוון שאין הם מחויבים לכללי אתיקה קשיחים. יש גם להעיר שחלק מן המשתתפים במחקר כן הבחינו בין התמיכה הרוחנית שביכולתם להעניק ובין טיפול נפשי מקצועי, ועמדו על החובה להפנות חייל עם בעיה נפשית כלשהי לגורם מטפל מוסמך שהתמחה בתחומים אלו.

דומה כי התובנה שעולה מן התיאורים שהובאו במחקר זה היא, שהתמיכה הרוחנית (והלא פורמלית) שמעניקים הרבנים ביחידותיהם צריכה להיות מתוחמת ומוגבלת לתחומי העזרה הנפשית הלא מקצועית, שכן בתחומים המקצועיים נראה כי הרבנים חשים אחריות מוסרית ומפנים את חיילי יחידותיהם לטיפול מקצועי של קב"ן, רופא וכדומה. על ידי תפיסת תפקידם כ"מבנים מתווכים" בין החיילים ובין מעניקי הסיוע הנפשי והמקצועי, הרבנים מעצימים את מעמדם ביחידותיהם בתחומי פעילותם המקובלים, ואינם חורגים מתפקידיהם לתחומים המצריכים הכשרה מקצועית ארוכת שנים.

עם זאת, נראה שפער זה שבין אייגודרת תפקידם הצבאי כמעניקי תמיכה רוחנית ובין התייחסותם לתפקידם זה כמובן מאליו, יוצר גם פער ביכולותיו של הרב לסייע ולתמוך רגשית בחייליו, כיוון שמי שמעניק תמיכה רוחנית חייב לפעול במסגרת שתאפשר לו לארגן את מגוון ההתנסויות הנצרכות לו (ברמר, 1994). בנוסף לכך, הפער באייגודרת תפקיד הרבנים פוגע באיכות ארגו הכלים שלהם, שעל פי רוב מתבססים בעיקר על אינטואיציות אישיות. לכן, יש צורך להכשיר כהלכה את רבני היחידות בתחומי התמיכה הרוחנית והרגשית, וכן ללוות אותם בתחום זה בצורה מקצועית לאורך שנות שירותם הצבאי. יש להדגיש שפער

זה איננו בא לידי ביטוי בתפיסת הגבולות של התמיכה הרוחנית והרגשית, ושהמשתתפים נטו להפנות חיילים לפי הצורך לתמיכה נפשית מקצועית.

בנטור ורניצקי (2009) הראו שמנהלים שעוסקים בטיפול בחולים סופניים סברו שהענקת התמיכה הרוחנית צריכה להתפתח מ"למטה", מן התומכים הרוחניים עצמם, ומשם להגיע אל שדרות הניהול שמעליהם. נראה לומר שגם במקרה שלפנינו שינוי התפיסה כלפי תפקידם של רבני היחידות כתומכים רוחניים ורגשיים צריך לבוא מתוך האופן שבו תופסים רבני היחידות ב"שטח" את תפקידם שלהם, ולהציג אותו גם בפני שכבות פיקוד הצבא הבכירות שמעליהם. דומה כי הכשרה מסודרת של הרבנים בתחומי התמיכה הרוחנית תסייע להם לאבחן בצורה יעילה יותר את מטרתם הנסותרת של אלו שפונים אליהם בבקשת עזרה, להעניק להם את התמיכה הנצרכת להם, ולסייע להפחתת מתחים אישיים כאלה, הפוגעים בפעילותן של היחידות הצבאיות.

סיכום

חיל הרבנות הצבאית, והרבנים הצבאיים במרכזו, עוברים בשנים האחרונות תהליך שינוי משמעותי. המגמה להציב בכל היחידות הצבאיות רב צבאי, לאור סמכותו הפרקטית והתיאורטית, משנה את תפיסת תפקידו והופכת אותו לגורם מרכזי המעורה בחיי יחידות ומשתמש בפרקטיקות שונות של תמיכה רוחנית ורגשית בה.

במאמר זה הוצגו מאפיינים מרכזיים של תמיכה זו על ידי ניתוחם של סיפורים שנאספו משבעה רבנים צבאיים. לאור השינוי בתפיסת תפקידו של הרב הצבאי, אחת המסקנות המרכזיות שעולות מן המאמר היא, שחיל הרבנות הצבאית נדרש להכשיר באופן מקיף ומלא יותר את הרבנים הצבאיים גם בתחומי התמיכה הרוחנית והרגשית כדי להסדיר תחום זה בפעילותם. כמו כן, יש לבצע מחקרי המשך, בשיטות מחקר נוספות, כדי לאפיין תופעה זו במלוא היקפה.

חקורות

- אדרעי, א' (2008). מלחמה, הלכה וגאולה: צבא ומלחמה במחשבת ההלכה של הרב שלמה גורן. קתדרה, 125, 119-148.
- אלפרט, ב' (2001). כתיבה במחקר איכותני. בתוך: נ' צבר-בן יהושע (עורכת), מסורות וזרמים במחקר האיכותי (עמ' 369-403). לוד: דביר.
- אריאל, י' (1976). כמו רב העיירה. במחנה (8.12.1976), עמ' 14-19.
- בן מאיר, י' (2010). חילול שבת לצורך מוראל הלוחמים. תחומין, ל, 82-86.
- בן שלום, ע', לרר, ז', ובן-ארי, א' (2007). לכידות יחידה בפעילות מבצעית: מבט אחר מתוך התבוננות בפלוגות מבצעיות באינתיפאדת אל-אקצה. מגמות, מה(1), 3-23.
- בנטור, נ', ורנצקי, ש' (2009). תמיכה רוחנית בישראל: הערכת התכניות שמומנו על ידי הפדרציה היהודית של ניו יורק. ירושלים: מכון מאירס-ג'וינט-ברוקדייל.
- ברמר, ל"מ (1994). יחסי סיוע: תהליכים ומיומנויות (תרגום: ר' רוז). קריית ביאליק: את. גוטל, נ"מ (2006). משקלו ההלכתי של המימד הנפשי במלחמה. סיני, קלח, צח-קי.
- גולדמן, ד' (1997). אינטליגנציה רגשית (תרגום: ע' כרמל). תל אביב: מטר.
- גרוס, ז' (2003). היכן "ממוקמת" הזהות הנשית של בנות ציוניות-דתיות? להיות אשה יהודייה, ב, 288-308.
- הכהן, א' (2014). "לא בחיל ולא בכוח": דת ומדינה בצה"ל. בתוך א' הכהן וצ"א טל (עורכים), ספרא וסייפא: ספר היובל לרב מרדכי פירון (עמ' 233-365). ירושלים: מרכז ספיר לתרבות ולחינוך יהודי.
- הלפרין, מ' (2002). פינוי חללים בשבת. תחומין, כב, 104-112.
- הרכבי, י' (1990). מלחמה ואסטרטגיה. תל אביב: מערכות.
- הררי, ד' (2008). הדיאלוג הרוג'ריאני: לאפשר, לקבל, להצמיח. בתוך נ' אלוני (עורך), דיאלוגים מעצימים בחינוך ההומניסטי (עמ' 178-194). תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד.
- זיגלבוים, מ' (2009). סיפורים מתדר הרבי: סיפורים מתדרו הקדוש של הרבי מליובאוויטש שסופרו על ידי מזכיריו. כפר חב"ד: המחבר.

- זילברשטיין, י' (2009). הרב הצבאי בגדוד הסדיר: אתגרי המחר. **מערכות**, 423, 42-47.
- זילברשטיין, י' (2010). לדמותו של הרב הצבאי בצה"ל: עבר הווה ועתיד. בתוך מ' רחימי (עורך), **הכיפה והכומתה** (ספר עמדות א, עמ' 83-93). רחובות: הוצאת מכללת אורות ישראל.
- זילברשטיין, י' (2011). "המצוי יהיה לו למוצא...": על המספיד ועל מלאכת ההספד בחברה הישראלית בת זמננו. **בדד**, 25, 71-81.
- חן, ג' (2001). קשר בין תמיכה חברתית ותוכנית רוחנית לבין שינויים אישיותיים, רגשיים והתנהגותיים בקרב אסירים שנגמלו מחומרים פסיכואקטיביים. עבודת דוקטור, אוניברסיטת בראילן.
- יונה, י', ושנהב, י' (2000). המצב הרב-תרבותי. **תיאוריה וביקורת**, 17, 163-188.
- כהן, ט' (2006). מנהיגות דתית נשית: האורתודוקסיה המודרנית בישראל כמקרה-מבחן. **תרבות דמוקרטית**, 10, 251-296.
- לוי, ב' (2002). זכויות דתיות ומתן שירותי דת בצבאות זרים. ירושלים: הכנסת - מרכז המחקר והמידע.
- לוי, י' (2007). **מצבא העם לצבא הפריפריות**. ירושלים: כרמל.
- לוי, י' (2015). **המפקד האליון: התאוקרטיזציה של הצבא בישראל**. תל אביב: עם עובד.
- לומסקי-פדר, ע' (1998). המשמעות האישית של חווית המלחמה: סיפורי חיים של גברים ישראלים. בתוך א' אבוהב, א' הרצוג, ה' גולדברג וע' מרקס (עורכים), **ישראל: אנתרופולוגיה מקומית** (עמ' 497-523). תל אביב: צ'ריקובר.
- ליבליך, ע', תובל-משיח, ר', וזילבר, ת' (2010). בין השלם לחלקיו, ובין תוכן לצורה. בתוך ל' קסן ומ' קרומר-נבו (עורכים), **ניתוח נתונים במחקר איכותני** (עמ' 21-42). באר שבע: הוצאת אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
- ליבמן, צ"ס (1982). תמורות במנהיגות הרוחנית של יהודי ארצות-הברית. בתוך א' בלפר (עורכת), **מנהיגות רוחנית בישראל: מורשה ויעד** (עמ' 166-192). רמת גן: המכון ליהדות ומחשבה בת זמננו.
- לידל-הארט, ב"ה (1989). **מחשבות על המלחמה** (תרגום ועריכה: י' ואלך). תל אביב: מערכות.

- מודריק, ע' (1992). **שפיטה צבאית**. תל אביב: מערכות.
- מיכלסון, מ' (1982). הרבנות הצבאית. בתוך י' ארז וא' כפיר (עורכים), **צה"ל בחילו: אנציקלופדיה לצבא ולביטחון** (עמ' 83-85). תל אביב: רביבים.
- סדן, א' (2008). העצמה כמושג מפתח בשיח ההומניזציה בזמננו. בתוך נ' אלוני (עורך), **דיאלוגים מעצימים בחינוך ההומניסטי** (עמ' 48-67). תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד.
- סדן, א' (2009). **עבודה קהילתית: שיטות לשינוי חברתי**. תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד.
- פישרמן, ש' (2006). רבנים כמטפלים. **טללי אורות**, יב, 317-325.
- פלדמן, ע' (2009). הבניית הכריזמה של מנהיגות דתית חוץ-ממסדית בת זמננו: המקרה של "הרנטגן". **סוגיות חברתיות בישראל**, 7, 85-119.
- פרי, י' (2007). אליטה צבאית חדשה. בתוך א' בן רפאל וי' שטרנברג (עורכים), **אליטות חדשות בישראל** (עמ' 117-136). ירושלים: מוסד ביאליק.
- פרידמן, מ' (2000). מרא דאתרא - ממנהיג לפקיד: סקירה היסטורית-סוציולוגית. בתוך ח' עמית (עורכת), **אחריו: על מנהיגות ומנהיגים** (עמ' 85-93). תל אביב: משרד הביטחון - ההוצאה לאור.
- פרידמן, מ' (2010). חוצים את הקווים: קונפליקטים מיניים וחציית גבולות בעולם הרבנות. **דעות**, 47, 27-31.
- צוריאל, ד' (1990). "זהות האני" לעומת "פזירות האני" בגיל ההתבגרות: היבטים התפתחותיים והשלכות חינוכיות. **מגמות**, לב(4), 484-509.
- קמפינסקי, א' (2008). **דת, צבא וחברה בישראל: תמורות בעיצובה ובדרכה של הרבנות הצבאית**. עבודת דוקטור, אוניברסיטת ברא"ל.
- קמפינסקי, א' (2015). **בפקודת הרבנות: התפתחותה של הרבנות הצבאית בישראל**. ירושלים: כרמל.
- קסן, ל', וקרומר-נבו, מ' (2010). מבוא לניתוח נתונים איכותניים. בתוך ל' קסן ומ' קרומר-נבו (עורכות), **ניתוח נתונים במחקר איכותני** (עמ' 5-49). באר שבע: הוצאת אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.

הרבנות הצבאית (2012). *עקרונות בביצוע פעילות תודעה יהודית בצה"ל (הוראות מקצועיות)*. צה"ל: הרבנות הצבאית.

רוג'רס, ק' (1958). מאפייני היחס המסייע. בתוך ר' הרושובסקי (עורכת), *הייעוץ בחינוך: עקרונות וגישות (עמ' 19-33)*. ירושלים: בית הספר לחינוך, האוניברסיטה העברית.

רונס, י"א (2009). עידוד חיילים היוצאים לקרב תוך חילול שבת. *תחומין, כט*, 461-453.

רוסמן-סטולמן, א' (2006). *צבא ודת כמערכות תובעניות: צה"ל והציונות הדתית*. עבודת דוקטור, אוניברסיטת בראילן.

שהם, ר' (1999). יחסים בין־טקסטואליים ומשמעותם הרטורית ב"דף קרבי" לאבא קובנר. *מחקרי ירושלים בספרות עברית*, יז, 120-99.

שור, פ', וצברבן יהושע, נ' (2010). מ"דיווח" ל"סיפור": על תהליך חיפוש המשמעות בריאיון המחקרי. בתוך: ר' תובל־משיח וג' ספקטור־מרזל (עורכות), *מחקר נרטיבי: תאוריה, יצירה ופרשנות (עמ' 197-220)*. ירושלים: מאגנס.

שליפר, ר' (2007). *לוחמה פסיכולוגית: ויישומיה בהיסטוריה העולמית ובמזרח־התיכון*. תל אביב: מערכות.

שץ־אופנהיימר, א', ודביר, נ' (2010). סיפור חיים מקצועי: נרטיב של קונפליקטים. בתוך ר' תובל־משיח וג' ספקטור־מרזל (עורכות), *מחקר נרטיבי: תאוריה, יצירה ופרשנות (עמ' 322-346)*. ירושלים: מאגנס.

שקדי, א' (2003). *מילים המנסות לגעת: מחקר איכותני - תאוריה ויישום*. תל אביב: רמות.

Appadurai, A. (1997). *Modernity at large: Cultural dimensions of globalization*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

Berger, P. L., & Neuhaus, R. J. (1996). *To empower people: From state to civil society*. Washington, DC: AEI Press.

Bilu, Y., & Witztum, E. (1993). Working with Jewish ultra-orthodox and patients: Guidelines for a culturally sensitive therapy. *Culture Medicine and Psychiatry*, 17(2), 197-233.

- Coser, A. J. (1974). *Greedy institutions: Patterns of undivided commitment*. New York, NY: Free Press.
- Kevin, W., & Wildes, S. J. (2002). Religion in bioethics: A rebirth. *Christian Bioethics*, 8(2), 163–174.
- Maslow, A. H. (1970). *Motivation and personality*. New York, NY: Harper & Row.
- McMillan, D. W., & Chavis, D. M. (1986). Sense of community: A definition and theory. *American Journal of Community Psychology*, 14(1), 6–23.
- Puchalski, C. M., & Sandoval, C. (2012). Spiritual care. In J. F. O'Neil, P. A. Selwyn & H. Schietinger (Eds.), *A clinical guide and palliative care for HIV/AIDS* (pp. 124–139). Washington, DC: US Department of Health and Human Services.
- Schultz, A., & Luckmann, T. (1973). *The structures of the life-world*. Evanston, IL: Northwestern University Press.
- Stutel, J., & Spiecker, B. (2000). Authority in educational relationships. *Journal of Moral Education*, 29(3), 323–337.

הערות

- 1 מחקר זה נתמך על ידי האגודה להכשרת רבנים ומחנכים תורניים ("עשה לך רב"). אני מבקש להודות מעומק הלב לרב ראובן קרוגר ולגברת עדי סמסון על העידוד והתמיכה ברוח ובחומר לאורך השנים.

על המחבר

ד"ר ירון זילברשטיין הוא בעל תואר דוקטור בתלמוד מאוניברסיטת בר-אילן, וסמיכה לרבנות מטעם הרבנות הראשית לישראל. עוסק בחקר ספרות חז"ל והלכה ציונית-דתית בת זמננו. שימש כרב גדוד 8173, רב חטיבת 847, חונך צוערים בקורס רבנים צבאיים בבה"ד 1, ורב משלחת "עדים במדים".